

Naam: Taeke Hoekstra

Datum: 24-10-2016

Studentnummer: s1685635

Groningen

Studie: Master Geestelijke Verzorging

Scriptie

**Verkenning van de waarde van inzicht in het verband
tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God
voor de praktijk van GV in zorg**

Eerste begeleider: Dr. Nicolette Hijweege-Smeets
Tweede begeleider: Dr. Margot Verschuur

- Abstract -

Mensen wenden zich in momenten van nood vaak tot hechtingsfiguren voor steun. Het daadwerkelijk vinden en ervaren van steun is echter afhankelijk van hun gehechtheid aan deze hechtingsfiguren. Naast ouders/verzorgers en partners lijkt ook God een hechtingsfiguur te kunnen vormen. Onderzoek toont een verband aan tussen de wijze waarop mensen gehecht zijn aan mensen en de wijze waarop mensen gehecht zijn aan God. Dit onderzoek lijkt behulpzaam in het verkennen waarom sommige mensen in een tijd van nood bij God troost en steun vinden en anderen niet. Kennis hiervan lijkt van waarde in de begeleiding en ondersteuning van deze mensen in het omgaan met en vinden van zin en betekenis in moeilijke omstandigheden. Deze studie richt zich op het verkennen van de waarde van inzicht in de relatie tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God voor de praktijk van geestelijke verzorging in de zorg. Aan de hand van interviews met een vijftal geestelijk verzorgers werkzaam in de ziekenhuiszorg is getracht zicht te krijgen op de relevantie en bruikbaarheid van deze kennis voor die praktijk. De resultaten van deze studie suggereren dat zij bij zou kunnen dragen aan de competenties van de geestelijk verzorger, van invloed zou kunnen zijn op zijn werkwijze en bij zou kunnen dragen aan het bevorderen van met geestelijke verzorging beoogde doelen. Inzicht in de relatie tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God wordt met name van waarde geacht voor de hermeneutische, therapeutische en zelfreflectieve competenties van de geestelijk verzorger. Het lijkt bruikbaar in het verkennen van wat de patiënt zijn relatie met God in moeizame omstandigheden voor hem of haar betekent en in het verkennen en verstaan van impliciete spanningen, zin- en betekenisvragen die in dergelijke situaties kunnen ontstaan. Het lijkt tevens behulpzaam in de verkenning van de rol die de relatie van de patiënt met God speelt en kan spelen in stressreductie of -verhoging en in de gebruikte coping-strategieën. Inzicht in de relatie tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God lijkt tenslotte waardevol voor het reflecteren op de eigen levensbeschouwelijke positie van de geestelijk verzorger en op de interactie in het contact van de eigen subjectieve positie met die van de patiënt.

Inhoudsopgave

	Blz.
Inleiding	4
1. Theoretisch kader	10
1.1 De hechtingstheorie	10
1.2 Hechtingstheorie en de psychologie van religie	14
1.3 Verdere samenhang gehechtheid, religie en spiritualiteit	20
1.4 Beroepsstandaard geestelijke verzorging	22
1.5 Integratie	25
2. Methode	27
2.1 Onderzoeksmethode	27
2.2 Onderzoeksgroep	28
2.3 Pilot interview	29
2.4 Voorbereiding informanten	30
2.5 Constructie interviewschema	30
2.6 Gebruik geluidsopname	35
2.7 Analyse	35
3. Resultaten	37
3.1 Onderzoeksgroep	37
3.2 Rol 'relatie met God' in patiëntcontact	37
3.3 Erkenning van waarde van inzicht in het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God voor de praktijk van GV	40
3.4 Wijze waarop inzicht in het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God van waarde is voor praktijk GV	41
3.5 De bekendheid van informanten met onderzoek en theorie	47
3.6 Reactie van de informanten op interviewvoorbereiding	47
4. Discussie	49
4.1 Conclusie	49
4.2 Hermeneutiek: verkennen en verstaan	50
4.3 Therapeutisch: diagnostiek en interventie	54
4.4 Zelfreflectie en –bewustzijn	59
4.5 Grenzen en beperkingen van het onderzoek	62
4.6 Vervolgonderzoek	64
Literatuurlijst	65
Bijlagen	69

Inleiding

- *Aanleiding*
- *Probleemstelling*
- *Verantwoording*
- *Doelstellingen*
- *Hoofdvraag en deelvragen*
- *Opzet*

Aanleiding

In psalm 23 beschrijft de psalmist hoe hij door God wordt geleid en beschermd, hoe hij door alles heen door zijn Heer en herder wordt gedragen. Hoe anders is de ervaring van de schrijver van de voor veel mensen minder bekende psalm 88, hij is ellendig, radeloos, wanhopig. Hij wendt zich tot de God van zijn heil, maar heeft het gevoel dat God hem afwijst, zich van hem afwendt. C.S. Lewis beschrijft in zijn boek ‘A grief observed’ hetzelfde gevoel. Het boekje bestaat uit een reeks dagboeknotities, waarin Lewis de rouw om zijn aan kanker overleden vrouw in kaart probeert te brengen. In het begin omschrijft hij zijn ervaring van Gods reactie op zijn nood als volgt:

‘Meanwhile, where is God? This is one of the most disquieting symptoms. When you are happy, so happy that you have no sense of needing Him, so happy that you are tempted to feel His claims upon you as an interruption, if you remember yourself and turn to Him with gratitude and praise, you will be—or so it feels—welcomed with open arms. But go to Him when your need is desperate, when all other help is vain, and what do you find? A door slammed in your face, and a sound of bolting and double bolting on the inside. After that, silence. You may as well turn away. The longer you wait, the more emphatic the silence will become. There are no lights in the windows. It might be an empty house. Was it ever inhabited? It seemed so once. And that seeming was as strong as this. What can this mean? Why is He so present a commander in our time of prosperity and so very absent a help in time of trouble?’¹

¹ C. S. Lewis, *A Grief observed* (London 1963) 3-6.

Probleemstelling

Het is in een tijd van nood dat zowel de schrijver van psalm 88 als Lewis beschrijven zich te wenden tot God voor troost, kracht, steun, kortom voor hulp. Het is echter juist in die nood dat ze God ervaren als onbereikbaar, als schijnbaar niet geïnteresseerd, of zelfs toornig. De psalmschrijver van psalm 88 erkent God als de Heer van zijn heil, maar is ondertussen radeloos, omdat zijn hoop, zijn God hem niet lijkt te horen, op afstand lijkt te blijven, of hem zelfs lijkt te verstoten. Deze schrijvers beschrijven een ervaring waar veel gelovigen zich waarschijnlijk in zullen herkennen, of zich eens in hebben herkend. Ze wenden zich in een tijd van bedreiging, van nood, tot God, maar vinden geen soelaas. Wat maakt dat sommige gelovigen in een tijd van moeite zich kunnen verlaten op God, zich door hem gesteund en gesterkt voelen, zoals de schrijver van psalm 23 en dat anderen in vertwijfeling en wanhoop raken, omdat Hij onbereikbaar lijkt?

Het onderzoek dat in de jaren 90 van de 20^e eeuw is begonnen door Kirkpatrick, naar de samenhang tussen gehechtheid en religie, lijkt hier waardevolle inzichten in te kunnen verschaffen. Kirkpatrick meent dat God alle benodigde kenmerken bezit om de ultieme hechtingsfiguur te zijn en voor veel gelovigen ook als zodanig fungeert.² De term hechtingsfiguur komt uit de hechtingstheorie van Bowlby en refereert in eerste instantie aan de ouders die voor het jonge kind een veilige haven vormen bij bedreiging.³ Als God inderdaad fungeert als een hechtingsfiguur voor gelovigen, redeneert Kirkpatrick, dan zou de relatie met God ook moeten fungeren volgens dezelfde regels en structuren als een intermenselijke hechtingsrelatie. Dezelfde individuele verschillen in dynamiek die te zien zijn bij intermenselijke hechting zouden ook herkenbaar moeten zijn in de relatie met God.⁴ Vanuit deze aannames formuleerde Kirkpatrick twee contrasterende hypothesen, de compensatie- en correspondentiehypothese. De compensatiehypothese hield in dat de relatie met God zou kunnen compenseren voor een gebrekkige (vroeg) hechtingsrelatie met de ouders; als een substituuut. De correspondentiehypothese hield in dat de relatie met God juist zou corresponderen met de vroeg hechtingsrelatie met de ouders; dat ze sterke

² L. A. Kirkpatrick, *Attachment, Evolution, and the Psychology of Religion* (New York 2005) 56-74.

³ Ibidem, 28.

⁴ Ibidem, 75.

overeenkomsten zouden vertonen in aard en dynamiek.⁵ Het onderzoek van Kirkpatrick zou het begin vormen van de verkenning van de relatie tussen hechting en religiositeit en in het specifiek naar het verband tussen de gehechtheid aan mensen enerzijds en gehechtheid aan God anderzijds.

Het inzicht dat bovengenoemd onderzoek biedt in het verband tussen gehechtheid en religiositeit, lijkt waardevol voor het werk van de geestelijk verzorger in de zorg. Hij werkt in een omgeving die veel prikkels biedt die kunnen leiden tot zoeken van nabijheid van een hechtingsfiguur, tot hechtingsgedrag;⁶ geregeld onzekere omstandigheden, regelmatig slecht nieuws, bedreigend voor (de wijze van) het eigen voortbestaan en de relaties met belangrijke anderen. Voor wie God een of de hechtingsfiguur vormt, zal de relatie met Hem dan ook waarschijnlijk een rol spelen in het omgaan met een moeilijke situatie, in het toekennen en ervaren van betekenis in die situatie. Voorbeelden daarvan zien we in psalm 88 en bij Lewis. De geestelijk verzorger wordt bovendien geacht in de momenten van spirituele nood, zoals die beschreven door de psalmist en Lewis, levensbeschouwelijke diagnostiek te kunnen verrichten en adequate interventies te kunnen plegen, die aansluiten bij de individuele spiritualiteit van de gesprekspartner. Om dit te kunnen doen moet hij inzicht hebben in de oorsprong, dynamiek en functionaliteit van aspecten van de spiritualiteit van zijn/haar gesprekspartner. Elementen van die spiritualiteit, of religiositeit, waaronder de ervaring van de relatie met God lijken met (intermenselijke) gehechtheid samen te hangen. Het onderzoek naar het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God lijkt zodoende waardevolle inzichten te kunnen leveren voor de praktijk van de geestelijke verzorging in de zorg. Het lijkt in dat kader dan ook zinvol de potentiële waarde te verkennen van inzicht in dat verband voor de praktijk van de geestelijk verzorger in de zorg.

Verantwoording

In de tegenwoordige tijd lijkt het nodig om een dergelijke focus op de rol van de relatie met God binnen de praktijk van de geestelijke verzorging te verantwoorden. De Nederlandse maatschappij is immers sinds verscheidene

⁵ Kirkpatrick, *Psychology of Religion*, 102-103, 127-128.

⁶ J. Holmes, *John Bowlby an Attachment Theory* (New York 2010) 53-54.

decennia aan het seculariseren en met de ontwikkelingen in het levensbeschouwelijk landschap is ook de rol en ‘kleur’ van geestelijke verzorging in zorginstellingen veranderd.⁷ Is in dat geval een focus op de waarde van inzichten, die zich voornamelijk bezighouden met de aard en dynamiek van de individuele relatie met God, wel een vruchtbare onderneming? Hoewel het voortgaande proces van secularisatie moeilijk ontkend kan worden, is het nog niet gezegd dat er buiten de kaders van de grote religieuze tradities geen sprake is van het ervaren van een persoonlijke relatie met God. Daarnaast wil het feit dat het levensbeschouwelijk landschap is veranderd nog niet zeggen dat God, ook zoals gesteld binnen de grote tradities, al volledig uit dat landschap is verdwenen.⁸ Het aantal gesprekken en ontmoetingen dat je als geestelijk verzorger hebt, waarbij de relatie met God een factor van belang is, loopt weliswaar terug, toch is de eigen ervaring dat het nog niet als een zeldzaam verschijnsel kan worden betiteld.

Doelstellingen

Het doel van deze scriptie is te verkennen of en hoe inzicht in de samenhang tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God, concreet van waarde zou kunnen zijn voor de praktijk van de geestelijk verzorger in de zorg. Er wordt allereerst naar gestreefd aan het einde van de scriptie te hebben verkend, op welke wijze(-n) er sprake is van een theoretische relevantie en waarde, van inzicht in het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God, voor de praktijk van de geestelijke verzorging. Een tweede doel is te toetsen of deze theoretische relevantie en waarde ook wordt gezien en erkend door de geestelijk verzorgers die in de zorgpraktijk werkzaam zijn. Uiteindelijk wil deze studie een indicatie geven van hoe en wat kennis over het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God, als instrument, kan bijdragen in het als geestelijk verzorger ondersteunen van mensen, in de context van de zorg.

Hoofdvraag en deelvragen

De vraag die in deze scriptie centraal staat is: *wat is de waarde van inzicht in het verband tussen wijze van gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God, voor*

⁷ *Beroepsstandaard geestelijk verzorger* (2015) 5.

⁸ H. Schmeets, *Bevolkingstrends 2014, De religieuze kaart van Nederland, 2010-2013* (Den Haag 2014) 4.

de praktijk van geestelijke verzorging in de zorg? De volgende deelvragen lijken daarbij van belang om te beantwoorden.

1. *Wat zijn theoretische raakvlakken tussen de praktijk van de geestelijke verzorging in de zorg en kennis over het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God? Zo wordt vanuit de theorie zichtbaar of en op welke wijze deze specifieke kennis mogelijk relevant zou kunnen zijn voor de praktijk van de geestelijk verzorger. Deze theoretische exploratie biedt een theoretische basis en kaders voor de rest van de scriptie.*
2. *Vervolgens is het belangrijk te verkennen of en welke rol het hebben van een persoonlijke relatie met God speelt in het contact met de patiënt. Deze scriptie begint namelijk vanuit de premisse dat dit aspect met enige regelmaat een rol van belang speelt in het contact.*
3. *Wordt door geestelijk verzorgers uit de praktijk van de zorg kennis over het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God voor hun werk als relevant en van waarde gezien? Na theoretisch helder te hebben gemaakt dat deze kennis relevant en van waarde zou kunnen zijn, is het tijd om geestelijk verzorgers uit de praktijk, als experts over hun eigen beroepsbeoefening, te vragen om hun oordeel.*
4. (a.) *Tot slot is dan de vraag op welke wijze(-n) inzicht in het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God volgens hen concreet van waarde kan zijn binnen de geestelijke verzorging in de zorg.*
(b.) *Of, indien van relevantie en waarde volgens hen geen sprake is: wat maakt dat deze kennis uit de godsdienstpsychologie als niet vruchtbaar wordt beschouwd voor de praktijk van de geestelijk verzorger?*

Opzet

Om de deelvragen en hoofdvraag te beantwoorden zullen in de volgende hoofdstukken de volgende stappen worden gezet. Allereerst zal het theoretisch kader worden neergezet waarbinnen deze studie zich beweegt. Er zal daar worden ingegaan op de hechtingstheorie van Bowlby, op de bestudering van de psychologie van religie aan de hand van de hechtingstheorie door Kirkpatrick, en de wijze waarop specifieke inzichten die daaruit voortvloeien theoretisch relevant

zijn voor bepaalde aspecten van de praktijkbeoefening van de geestelijk verzorger. Hiermee wordt beoogd de eerste deelvraag te beantwoorden. Het tweede hoofdstuk is een methodehoofdstuk, dat een verantwoording biedt voor de keuzes die zijn gemaakt rondom de methode van onderzoek, de selectie van de onderzoeksgroep en de wijze waarop het onderzoek heeft plaatsgevonden. Het derde hoofdstuk bestaat uit de analyse van de resultaten uit het onderzoek en wil antwoord geven op deelvragen twee tot en met vier. Het vierde en afsluitende hoofdstuk wordt gevormd door de discussie, waarin antwoord wordt gegeven op de hoofdvraag, de onderzoeksresultaten worden besproken en gekaderd in ander wetenschappelijk onderzoek. Daarnaast wordt in dit hoofdstuk stilgestaan bij de beperkingen en tekortkomingen van het huidige onderzoek en mogelijk vervolgonderzoek.

1. Theoretisch kader

In dit hoofdstuk zal een aantal begrippen verder uitgewerkt en gekaderd worden. Tot zover is vrij algemeen gesproken over ‘inzicht in het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God’. De eerstvolgende paragrafen zijn gewijd aan het verhelderen van dit onderdeel van de hoofdvraag. Er zal worden uiteengezet welke kennis hiermee wordt geduid. Allereerst is het daarbij belangrijk om beknopt in te gaan op wat de hechtingstheorie inhoudt, alvorens over te gaan op waarom en hoe deze theorie is gebruikt om religie te bestuderen, hoe dat onderzoek zich heeft ontwikkeld en wat voor inzichten ze op heeft geleverd. Daarna zal worden stilgestaan bij wat met ‘de praktijk van de geestelijk verzorger in de zorg’ wordt bedoeld, het andere onderdeel van de hoofdvraag. In de laatste paragraaf zal vervolgens de verbinding worden gemaakt tussen kennis van de relatie tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God en de praktijk van geestelijke verzorging in de zorg.

1.1 De hechtingstheorie

Het is begin jaren vijftig als Bowlby begint met het formuleren van de hechtingstheorie.⁹ Bowlby, opgeleid als psychoanalyticus, is van mening dat er in de psychoanalytische wereld van zijn tijd een te grote nadruk op de innerlijke belevingswereld ligt en er te weinig oog is voor de invloed van de externe omgeving. Naar zijn idee wordt er teveel gevaren op de intuïtie en ideeën van een handvol psychoanalytici, zonder dat er sprake is van wetenschappelijke onderbouwing door empirisch onderzoek. Volgens Bowlby wordt er bovendien te weinig getracht om de eigen theorieën te toetsen en door te ontwikkelen aan de hand van ontwikkelingen in aanverwante wetenschappen.¹⁰ Zijn eigen hechtingstheorie draagt duidelijk psychoanalytische kleuren, maar is vooral stevig geworteld in de ethologie en evolutionaire biologie. Het is een theorie die vanaf het begin gegrond is in de empirie en wordt gestaafd door en zich leent voor empirisch onderzoek.¹¹

⁹ Holmes, *Attachment Theory*, 16.

¹⁰ *Ibidem*, xvii-xviii, 10-11.

¹¹ *Ibidem*, 16, 47-53, 85-86.

1.1.1 Hechtingsysteem

Bowlby postuleerde het bestaan van een hechtingsstelsel, een geëvolueerd gedragssysteem in mensen en andere primaten, dat tot functie heeft de nabijheid van kinderen tot primaire zorgdragers; hechtingsfiguren te reguleren. Dit heeft tot doel het nageslacht de beste kansen te geven om te overleven in een omgeving vol gevaren. Het 'homeostatische' hechtingsstelsel monitort de afstand, dan wel nabijheid van de primaire zorgdrager en zet dit af tegen het gewenste niveau van nabijheid, welke wordt bepaald door externe en interne factoren. Het stelt als het ware constant de vraag: is mijn hechtingsfiguur dichtbij en beschikbaar genoeg voor mij om me als veilig te ervaren. Een hoger niveau van nabijheid is gewenst wanneer er dreiging uit de omgeving wordt ervaren, of het individu zich door interne factoren als extra kwetsbaar ervaart. Is er echter geen sprake van dreiging en voelt het individu zich fit en zeker, dan zal het niveau van (minimaal) gewenste nabijheid lager zijn.¹²

Op het moment dat er sprake is van een situatie waarin het kind zich bedreigd voelt wordt het hechtingsstelsel geactiveerd en zal het kind hechtingsgedrag vertonen. Dat wil zeggen gedrag met als doel het niveau van nabijheid te bewerkstelligen, dat nodig is om het gevoel van veiligheid te herstellen.¹³ Dit hechtingsstelsel blijft volgens Bowlby het hele menselijke leven lang werkzaam. Het vertoonde hechtingsgedrag; de wijze waarop het gevoel van veiligheid wordt hersteld, ontwikkelt zich echter. Zo zoeken jonge kinderen nog vaak fysiek contact met hun hechtingsfiguur, eenmaal ouder en groter is visueel contact of het stemgeluid van vader of moeder echter vaak afdoende.¹⁴ In volwassenheid is in veel gevallen misschien een telefoontje of app-bericht al voldoende. Al deze gedragingen dienen ertoe te bevestigen en anders bewerkstelligen dat de hechtingsfiguur voldoende beschikbaar en nabij is, in relatie tot de ervaren dreiging. Verbonden met dit systeem van hechting is dat van exploratie. De hechtingsfiguur zorgt door zijn nabijheid en beschikbaarheid voor een veilige haven in het geval van gevaar, maar vormt daarnaast een veilige uitvalsbasis.

¹² Kirkpatrick, *Psychology of Religion*, 28-30.

¹³ Idem.

¹⁴ Ibidem, 29.

Zolang er geen sprake is van bedreiging zorgt de nabijheid van de hechtingsfiguur ervoor dat het kind in vertrouwen zijn omgeving durft te exploreren.¹⁵

1.1.2 Hechtingsstijlen

Niet elke hechtingsrelatie is echter eender, noch het vertoonde hechtingsgedrag. Bowlby maakte al het onderscheid tussen veilig en onveilig gehechte kinderen.¹⁶ Onderzoek van Mary Ainsworth, tijd- en bondgenoot van Bowlby, bracht verdere differentiatie. Met behulp van de zogeheten ‘Strange Situation’ onderscheidde Ainsworth drie kenmerkende stijlen van hechting: de veilige, de onveilig vermijdende en onveilig angstige/gepreoccupeerde stijl. In het geval van veilige hechting reageert het kind met normale stress op separatie van de moeder en eveneens met gepaste boosheid en affectie op haar terugkomst. Na nabijheid en veiligheid te hebben hersteld gaan veilig gehechte kinderen weer vrolijk spelen. De onveilig vermijdend gehechte kinderen reageren niet of nauwelijks openlijk op de scheiding met hun moeder, noch op haar terugkomst. Ze blijven spelen, maar niet geanimeerd en met een half oog op de moeder. Onveilig angstig gehechte kinderen vertonen veel stress bij vertrek van hun moeder. Bij terugkomst verwelkomen ze haar vooral met boosheid en ambivalent gedrag: fysieke nabijheid zoekend, maar tegelijkertijd affectie afwijzend. Ze zijn niet eenvoudig gerust te stellen en komen aan spelen nauwelijks meer toe, ze blijven hangen aan hun moeder. Een latere toevoeging aan deze drie stijlen van hechting is de onveilige gedesorganiseerde hechtingsstijl. Deze wordt gekenmerkt door verward en verwarrend gedrag van het kind, zoals bevrozen, schijnbare dissociatie, of het zichzelf oprollen in een bal, bij hereniging met de ouder.¹⁷

Het ontstaan van de verschillende individuele hechtingsstijlen en onderliggende IWM (interne werkmodellen), lijkt grotendeels te herleiden op de kwaliteiten van de hechtingsfiguur en patronen in de vroege interactie tussen gehechte en hechtingsfiguur.¹⁸ Interne werkmodellen zijn de cognitieve en affectieve schema’s aangaande het zelf en aangaande anderen, die worden verondersteld onder hechtingsrelaties te liggen. Deze schema’s ontwikkelen zich aan de hand van interactiepatronen, het sterkst door die met onze eerste

¹⁵ Kirkpatrick, *Psychology of Religion*, 30-31.

¹⁶ Holmes, *Attachment Theory*, 62-64.

¹⁷ Ibidem, 64-65, 86-87.

¹⁸ Ibidem, 89-92.

hechtingsfiguren.¹⁹ Veilig gehechte individuen hebben ervaren dat hun hechtingsfiguur beschikbaar was wanneer nodig en consequent adequaat reageerde op hun behoefte aan nabijheid. Zij zoeken en vinden bij stress de benodigde bevestiging en treden de omgeving vervolgens weer met vertrouwen tegemoet. Vertaald naar IWM houdt dit in dat veilig gehechte individuen een positief IWM van het zelf hebben, waarin het zelf wordt ervaren als waardevol en in staat de omgeving te beïnvloeden. Zij hebben eveneens een positief IWM van anderen, waarin de ander wordt ervaren als in principe welwillend, beschikbaar en responsief wanneer nodig. Vermijdend gehechte individuen hebben de omgekeerde ervaring opgedaan, zij hebben ervaren dat hun hechtingsfiguur niet beschikbaar was wanneer nodig en dat pogingen tot toenadering in de regel stuiten op afwijzing. Ondanks ervaren stress zoeken ze niet langer de veiligheid en bevestiging bij hun hechtingsfiguur, daar deze hen toch zal afwijzen. Ze hebben geleerd eventuele stress zelf het hoofd te bieden. Vertaald naar IWM betekent dit dat zij onder andere een negatief IWM van anderen op hebben gedaan, waarin de ander onbereikbaar is en niet-responsief in tijd van nood. Zij die angstig/gepreoccupeerd gehecht zijn hebben ambivalente ervaringen opgedaan. Hun hechtingsfiguur was inconsistent beschikbaar en onvoorspelbaar in reacties op de wens aan nabijheid, wisselend tussen opdringerig en niet-responsief. Kinderen die angstig gehecht zijn vertonen daardoor vaak ‘hangerig’ gedrag en durven minder goed te exploreren. Het is immers maar de vraag of de hechtingsfiguur in geval van nood beschikbaar zal zijn.²⁰ Voor kinderen die gedesorganiseerd gehecht zijn is de hechtingsfiguur de aangewezen bron voor veiligheid, bescherming en bevestiging en tegelijkertijd de bron van dreiging en angst. Zij worden intern verscheurd tussen wegrennen en vasthouden, wat leidt tot verward en verwarrend gedrag.²¹

1.1.3 Verandering in hechting en de organisatie van IWM

Het is via de IWM dat de patronen van hechting mee worden genomen de volwassenheid in. Hechtingsrelaties en het hechtingssysteem zijn namelijk niet

¹⁹ Holmes, *Attachment Theory*, 63.

²⁰ *Ibidem*, 89-92.

²¹ *Ibidem*, 64-65, 106.

alleen actief en actueel in onze vroege jaren, maar ons hele leven lang.²² We blijven echter niet dat hele leven aan dezelfde personen, op dezelfde wijze gehecht. Tijdens de adolescentie verdwijnt de hechtingsrelatie met de ouders meer naar de achtergrond. In de volwassenheid vervangt in vele opzichten de romantische relatie met een partner de ouderlijke hechtingsrelatie.²³ Onderzoek wijst erop dat de hechtingsstijl die op is gedaan in de vroege jaren sterk doorwerkt in de nieuwe hechtingen die het individu aangaat.²⁴ De reden lijkt de werking en hiërarchische organisatie van IWM schema's. Elke hechtingsrelatie heeft zijn eigen IWM. De IWM van elke (nieuwe) specifieke hechtingsrelatie worden echter sterk beïnvloed door iemands algemene hechtingsstijl met zijn overkoepelende interne werkmodellen. Elke specifieke hechtingsrelatie draagt echter ook weer bij aan de vorming van die algemene hechtingsstijl en overkoepelende IWM. Iemands hechtingsstijl, in eerste instantie gebaseerd op de hechtingsrelatie met ouders/verzorgers, zorgt ervoor dat verwachtingen en strategieën onbewust worden meegenomen in een nieuwe relatie, waardoor patronen zich vaak herhalen. Nieuwe ervaringen en informatie worden eerder zo geïnterpreteerd dat ze passen binnen bestaande kaders en deze bekrachtigen, dan dat zij zorgen voor verandering in de overkoepelende IWM.²⁵ Verandering van een onveilige naar veilige(-re) hechtingsstijl is daardoor een langdurig en vaak moeizaam proces, dat veel van de betrokkenen vraagt.²⁶

1.2 Hechtingstheorie en de psychologie van religie

Lee A. Kirkpatrick betreft in de jaren '90 van de 20^e eeuw de hechtingstheorie op de psychologische bestudering van religie. Hij meent dat de hechtingstheorie een wetenschappelijk, coherent en geïntegreerd theoretisch kader met veel verklarende kracht biedt voor de bestudering van verscheidene aspecten van religie, met name waar het gaat om relationele, representatieve en stress-regulerende elementen.²⁷ De reden dat Kirkpatrick meent dat de gehechtheidstheorie een goed

²² Kirkpatrick, *Psychology of Religion*, 39, 111, 138.

²³ Holmes, *Attachment Theory*, 66.

²⁴ Kirkpatrick, *Psychology of Religion*, 39, 111, 138.

²⁵ I. Bretherton, 'Attachment Theory: Retrospect and Prospect', *Monographs of the Society for Research in Child Development* 50 (1985) 3-35, aldaar 11.

²⁶ Holmes, *Attachment Theory*, 109-110.

²⁷ P. Granqvist, 'Religie als gehechtheid: de Godin Award lezing', *Psyche & Geloof* 4 (2011) 202-215, aldaar 211-212.

kader zou kunnen bieden voor het onderzoeken en psychologisch doorvoren van belangrijke elementen van religie, is met name dat het hebben van een relatie met God daarin voor veel gelovigen centraal staat. Hij denkt hierbij dan allereerst en in het voornaamst aan christenen. Hij meent dat God mogelijk voor veel gelovigen een hechtingsfiguur is en dat veel van het vertoonde religieus gedrag en religieuze denkbeelden zodoende gebruik maken en werken met dezelfde IWM en volgens de regels van hetzelfde hechtingssysteem.²⁸

1.2.1 God als hechtingsfiguur

De eerste vraag die Kirkpatrick zichzelf vervolgens stelt is of de relatie die gelovigen met God ervaren inderdaad terecht als een hechtingsrelatie kan worden getypeerd. Om hier een antwoord op te krijgen distilleert hij uit het werk van Bowlby verschillende kenmerken waaraan een dergelijke relatie moet voldoen. Er kan worden gesproken van een (veilig) hechtingsfiguur als er (1) in situaties van stress nabijheid wordt gezocht tot de betreffende persoon, als de relatie (2) een veilige haven biedt en tevens een (3) veilige basis om vanuit te exploreren. Andere kenmerken van een hechtingsrelatie zijn dat (4) dreigende separatie van de persoon in kwestie leidt tot onrust en het (5) verliezen van de relatie tot rouw. Na verkenning van overtuigingen, gedrag en ervaringen van gelovigen betoogt Kirkpatrick dat de relatie van de gelovige met God aan deze eisen kan voldoen, dat God inderdaad als hechtingsfiguur kan fungeren en dit vaak ook doet.²⁹

1.2.2 Correspondentie- en compensatiehypothese

Als het hechtingssysteem met zijn functies, dynamiek en IWM het fundament vormt onder bepaalde religieuze gedragingen en overtuigingen, dan zouden ook de individuele verschillen in de werking van het systeem, zoals geconstateerd bij menselijke interpersoonlijke hechting, binnen die gedragingen en overtuigingen zichtbaar moeten doorwerken.³⁰ Individuele verschillen in specifieke religieuze overtuigingen en ervaringen zouden dan verbonden moeten zijn met individuele verschillen in hechtingsgeschiedenis en -stijl. Het onderzoek dat op deze premisse vorm kreeg begon met een tweetal contrasterende hypothesen. De eerste

²⁸ Kirkpatrick, *Psychology of Religion*, 101.

²⁹ Ibidem, 56-74.

³⁰ Ibidem, 75.

hypothese was dat er sprake zou zijn van correspondentie tussen de wijze van intermenselijke gehechtheid en hoe de relatie met God werd ervaren en ingevuld. Verwacht werd daarmee dat veilig gehechte personen God zouden ervaren als liefdevol, zorgzaam en beschikbaar, gelijk hun aardse hechtingsfiguren en dat vermijdend gehechte personen God en de relatie met God juist zouden typeren als afstandelijk, koel en afwijzend.³¹ De tweede hypothese ging uit van het zoeken en mogelijk vinden van compensatie, door individuen met een gebrekkige en onveilige menselijke hechting, in een relatie met God. Juist waar mensen tekort schieten in het verschaffen van een veilige haven en basis, zou God als ideale hechtingsfiguur voor het gebrek kunnen compenseren.³²

Ondersteuning voor en ontwikkeling van correspondentiehypothese

Onderzoek naar het verband tussen de ervaren relatie met ouders, dan wel romantische partners en individuele religiositeit, lijkt de correspondentiehypothese te ondersteunen. Studies onder kinderen en jeugd van verschillende leeftijdsgroepen duidt erop dat het ervaren van de ouders als warm, zorgzaam en aandachtig, samenhangt met een beeld van God als echt, nabij, zorgend en vergevend.³³ Verschillende studies naar het verband tussen volwassen hechtingsstijlen en individuele verschillen in religieus gedrag en overtuigingen, leverden gelijkaardige resultaten op. Mensen die zichzelf classificeerden als veilig gehecht, ervoeren God als liefdevoller, minder controlerend, minder afstandelijk en beschikbaar, dan onveilig gehechte respondenten. Respondenten die zichzelf als vermijdend gehecht classificeerden waren daarentegen significant minder religieus toegewijd dan veilig gehechte respondenten en duiden zichzelf vaker als agnostisch. Angstig/gepreoccupeerd gehechte personen namen een tussenpositie in, maar rapporteerden wel opvallend vaker een ervaring met glossolalie.³⁴ De correspondentie-hypothese wordt ook ondersteund door een cross-culturele analyse van etnografieën. In deze analyse staan de dominante stijl van ouderschap en de overtuigingen van de gemeenschap over het

³¹ Kirkpatrick, *Psychology of Religion*, 102.

³² L.A. Kirkpatrick en P.R. Shaver, 'Attachment theory and religion: Childhood attachments, religious beliefs, and conversion', *Journal for the Scientific Study of Religion* 29 (1990) 315-334, aldaar 315, 328-331.

³³ Kirkpatrick, *Psychology of Religion*, 104-105.

³⁴ *Ibidem*, 105-106.

bovennatuurlijke centraal. Culturen met een over het geheel meer ‘accepterende’ stijl van ouderschap werden gekenmerkt door meer welwillende goden. Voor culturen waar een meer ‘afwijzende’ stijl van ouderschap dominant was gold het omgekeerde.³⁵

De originele formulering van de correspondentiehypothese heeft correspondentie van IWM op het oog. Het zijn de gedragspatronen en (impliciete) overtuigingen in relatie tot anderen en het zelf die worden meegenomen vanuit de menselijke hechttingsrelaties in de relatie met God. Sommige onderzoeksresultaten passen echter beter in een andere vorm van de correspondentiehypothese. In deze aangepaste correspondentiehypothese wordt de correspondentie tussen de levensbeschouwelijke overtuigingen en affiliatie van het individu en die van diens ouders beoogd. De hypothese gaat er van uit dat daar waar er sprake is van veilige hechting, er meer sprake is van religieuze socialisatie. Dat wil zeggen dat kinderen de levensbeschouwelijke overtuigingen van de ouders overnemen. Beide correspondentie-hypothesen lijken een deel van de onderzoeksresultaten het best te verklaren en voorspellen. Ze geven zicht op twee verschillende dynamieken, twee manieren waarop wijze van gehechtheid verbonden is met de vorm en inhoud van volwassen religiositeit. Ze zijn daarom ook samengevoegd tot één gelaagde hypothese waarin beide niveaus van correspondentie recht wordt gedaan.³⁶

Ondersteuning voor de compensatiehypothese

Er zijn echter ook resultaten die de compensatiehypothese lijken te ondersteunen, ondanks dat deze op gespannen voet lijkt te staan met de hypothese van correspondentie. Het vertrekpunt voor deze hypothese is de observatie dat kinderen die er niet in slagen om veilige hechttingsrelaties met hun ouders te ontwikkelen, op zoek gaan naar vervangende hechttingsfiguren. Kandidaten zijn andere familieleden, leraren, of iemand anders die wordt ervaren als sterker en wijzer, en die bewijst wel beschikbaar en responsief te zijn ten aanzien van de hechttingsbehoeftes.³⁷ Onderzoeksresultaten die de compensatiehypothese ondersteunen zijn onder andere dat vroeg onveilig gehechte respondenten

³⁵ Kirkpatrick, *Psychology of Religion*, 106-107.

³⁶ Ibidem, 114-117.

³⁷ Ibidem, 128.

significant vaker een plotselinge religieuze bekering rapporteren. In geval van volwassen onveilige hechting is het met name de angstig/gepreoccupeerd gehechte respondent die vaker een plotselinge bekering rapporteert, of een religieuze ervaring, zoals glossolie.³⁸ Onveilig gehechte respondenten scoorden ook hoger dan veilig gehechte respondenten op items als ‘ik wend me tot God als ik lijd’ en ‘als ik me verloren voel vind ik steun in mijn geloof’ van de EBRS (Emotion Based Religiosity Scale), gericht op het blootleggen van mogelijke hechtingsmotivaties onder religieus gedrag en overtuigingen.³⁹

1.2.3 Verklaring voor onderzoeksresultaten

Onderzoek door Griffin & Bartholomew, aan de hand van een alternatieve indeling van hechtingsstijlen biedt voor de gepresenteerde onderzoeksresultaten een mogelijke verklaring.⁴⁰ De indeling van Griffin & Bartholomew maakt onderscheid tussen veilig gehecht, angstig/gepreoccupeerd gehecht, angstig vermijdend gehecht en afwijzend vermijdend gehecht. De veilig gehechte en vermijdend afwijzend gehechte persoon hebben positieve IWM van het zelf gemeen. Beide angstige hechtingen; angstig/gepreoccupeerd en angstig vermijdend, bevatten negatieve IWM van het zelf. Beide vermijdende hechtingen delen negatieve IWM aangaande anderen. Veilig en angstig gepreoccupeerd gehechte individuen delen tenslotte positieve IWM met betrekking tot anderen. De gepresenteerde onderzoeksresultaten suggereren dat de neiging om zich tot God te wenden als vervangend hechtingsfiguur samenhangt met een negatieve IWM van het zelf. Als de onbewuste overtuiging van eigen kwetsbaarheid en tekortschieten groter is, lijkt de neiging tot zoeken van hulp en bescherming bij God sterker. Om God echter ook daadwerkelijk te ervaren en gebruiken als een hechtingsfiguur en ‘compenserende’ ervaringen in de relatie met Hem op te doen, lijken positieve IWM van anderen benodigd.⁴¹ De voorwaarde lijkt een impliciete onbewuste overtuiging dat anderen in potentie responsief en welwillend zijn.

³⁸ Kirkpatrick, *Psychology of Religion*, 144-145.

³⁹ Ibidem, 131-132.

⁴⁰ D. Griffin en K. Bartholomew, ‘Models of the Self and Other: Fundamental Dimensions Underlying Measures of Adult Attachment’, *Journal of Personality and Social Psychology* 67(1994) 430-445, aldaar 430-431.

⁴¹ Kirkpatrick, *Psychology of Religion*, 142-145.

God is en blijft zo voor veel onveilig gehechte personen afstandelijk en onbereikbaar. Die afstand komt juist naar voren en wordt als pijnlijk ervaren in tijden van nood, wanneer steun het meest wordt verlangd en de nabijheid het sterkst wordt gezocht, maar niet gevonden. Correspondentie tussen de vroege hechting, hechtingsstijl en de dynamiek in de relatie met God lijkt over het geheel de regel en het vinden van compensatie in de vorm van een veilige hechtingsrelatie met God, de gezegende uitzondering.⁴² De studie van Griffin & Bartholomew en ook onderzoek van Hall wijst er bovendien op dat de neiging tot het zoeken van compensatie en de wijze waarop dit gebeurt, correspondeert met iemands hechtingsstijl. Hall beschrijft in het verlengde hiervan de hechtingsstijl als een soort filter, tot op zekere hoogte uniek voor ieder persoon, door een unieke relationele geschiedenis. Het is het filter waardoor we onszelf en onze omgeving zien en ervaren, en dat bepalend is voor hoe we met die omgeving interacteren. Kennis van het filter biedt dan ook zicht op en begrip van de typische patronen mogelijk aanwezig in de relatie van een individu met God en de onderliggende strategieën die in die patronen naar voren komen.⁴³ Anderzijds bieden bepaalde patronen en ervaringen in iemands relatie met God zicht op dat filter. Waar in het vervolg van deze studie wordt gesproken over ‘inzicht in het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God’, wordt terugverwezen naar de inhoud van deze paragraaf.

1.2.4 Hechting en coping

Zowel intermenselijke hechtingen, als de wijze van gehechtheid aan God lijken verder van invloed op de methodes van coping die voor mensen beschikbaar zijn en door hen worden ingezet. Een studie naar de samenhang tussen ervaren vroege hechting, volwassen hechting en beschikbare bronnen voor coping met een verscheidenheid aan stressoren, wijst er op dat veilige volwassen hechting, hogere ouderlijke zorg, maar lage ouderlijke over-protectie, samenhangen met een grotere ‘beschikbaarheid’ aan bronnen voor coping.⁴⁴ Een studie onder

⁴² H. Stulp, ‘Is er een relatie tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God?’, *Psyche & Geloof* 4 (2011) 187-201, aldaar 187.

⁴³ T.W. Hall, ‘Psychoanalysis, Attachment, and Spirituality Part I: The Emergence of Two Relational Traditions’, *Journal of Psychology and Theology* 35 (2007) 14-28, aldaar 24-25.

⁴⁴ S. A. Buelow, W. J. Lyddon en J. T. Johnson, ‘Client attachment and coping resources’, *Counselling Psychology Quarterly* 15 (2002) 145-152, aldaar 145, 150.

adolescenten in Texas wees een positieve samenhang uit tussen veilige gehechtheid en coping in de vorm van communicatie met familie, en een negatieve correlatie van veilige gehechtheid met vermijdende vormen van coping zoals drank en drugsgebruik. Onveilige gehechtheid was positief gerelateerd aan gebruik van deze vermijdende vormen van coping.⁴⁵ De wijze van gehechtheid aan God blijkt op zichzelf, naast wijze van gehechtheid aan mensen, een onafhankelijke factor van belang voor stress-beleving en coping met stress. Er lijkt sprake van een hogere weerbaarheid tegen stress en gebruik van positievere coping strategieën in het geval van veilige hechting aan God. Een onveilige gehechtheid aan God, met name angstige/gepreoccupeerde gehechtheid, lijkt juist samen te hangen met verminderde weerbaarheid tegen stress en negatieve vormen van coping. Een veilige hechtingsrelatie met God hangt daarnaast samen met een hoger emotioneel en spiritueel welbevinden en een onveilige hechtingsrelatie met verminderd emotioneel en spiritueel welbevinden.⁴⁶ Het in een hulpverlenersrelatie aandacht besteden aan de hechtingsrelatie met God en medemens en werken met en aan de patronen hierin lijkt dan ook een belangrijke bijdrage te kunnen leveren aan het bevorderen van emotionele en spirituele weerbaarheid en welzijn.

1.3 Verdere samenhang gehechtheid, religie en spiritualiteit

Tot zover is de bespreking van onderzoek beperkt gebleven tot wat betrekking heeft op de relatie met God en hoofdzakelijk God zoals dominant in het christendom, hoewel Kirkpatrick helder aangeeft dat religieuze hechtingsrelaties hoogstwaarschijnlijk niet enkel te vinden zijn binnen het christendom.⁴⁷ Systematisch onderzoek hiernaar is echter nog schaars.⁴⁸ Het betrekken van de theorie van gehechtheid op religie en het daaruit voortgekomen onderzoek heeft inmiddels echter ook nog andere verbanden uitgewezen. Het gaat daarbij om samenhang tussen wijze van gehechtheid en andere aspecten in de inhoud en dynamiek van individuele religiositeit en spiritualiteit dan een relatie met God.

⁴⁵ M. S. Howard en F. J. Medway, 'Adolescents' Attachment and Coping With Stress', *Psychology in the Schools* 4 (2004) 391-402, aldaar 391, 398.

⁴⁶ Stulp, 'Gehechtheid aan God', 194-195.

⁴⁷ Kirkpatrick, *Psychology of Religion*, 90-95.

⁴⁸ P. Granqvist, 'Attachment, Emotion, and Religion', in M. Fuller red., *Issues in Science and Religion: Do Emotions Shape the World?* (2016) 9-26, aldaar 22-23. (E-book)

Hoewel ze in deze studie niet centraal staan bevatten deze verbanden inzichten die eveneens van interesse zouden kunnen zijn voor het werk van de geestelijk verzorger.

De gehechtheidstheorie heeft een relatief smalle focus, zo stelt Granqvist. Het gaat specifiek over onze neiging om nauwe en blijvende emotionele verbindingen aan te gaan en de implicaties die deze verbindingen hebben voor mentale representaties en bepaalde stress-regulerende strategieën. Desondanks stelt hij dat gehechtheid wel *indirect* verbonden zou kunnen zijn met andere religieuze of spirituele ‘uitkomsten’. Dat wil zeggen dat wijze van gehechtheid dan via een intermediërende variabele samen zou kunnen hangen met andere aspecten van religie en spiritualiteit.⁴⁹ Dat gehechtheid niet alleen samenhang heeft met religiositeit en spiritualiteit die betrekking heeft op een relatie met een persoonlijke God, blijkt uit een onderzoek onder New Age aanhangers. Een studie in 2001 duidt op een samenhang tussen gehechtheid van respondenten en hun New Age overtuigingen aangaande astrologie, het occulte, parapsychologie en UFO’s.⁵⁰ Geloof in deze fenomenen was negatief gerelateerd aan het rapporteren van veilige hechting en positief aan het rapporteren van zowel vermijdende als angstige onveilige hechting met beide ouders. De resultaten duiden erop dat de New Age overtuigingen voor de respondenten een compensatoire rol vervulden. Er is echter geen sprake van een vervangend hechtingsfiguur. Een mogelijke verklaring voor de samenhang wordt geboden vanuit de IWM-correspondentie hypothese. Zo zou kunnen worden gesteld dat New Age juist een geloofssysteem biedt dat aantrekkelijk zou kunnen zijn voor mensen met een historie van onveilige hechting, omdat het geen geloof vereist in een goede, liefdevolle en zorgende God, die niet past in hun bestaande IWM. Daarnaast lijkt het geloofssysteem ter compensatie op andere wijzen mogelijkheden tot emotie-regulatie en strategieën tot coping te faciliteren.

Een ander onderzoek naar New Age aanhangers heeft zich zo gericht op het element van bewustzijn veranderende ervaringen en de gehechtheid van respondenten.⁵¹ Bij gedesorganiseerde hechting kan er sprake zijn van momenten van dissociatie, met kenmerken als terugtrekking in het zelf en tijdelijk

⁴⁹ Granqvist, ‘Religie als gehechtheid’, 211-212.

⁵⁰ Kirkpatrick, *Psychology of Religion*, 133.

⁵¹ Granqvist, ‘Religie als gehechtheid’, 211-212.

onbereikbaar zijn. Binnen New Age zijn er verscheidene rituelen, handelingen of gebruiken die dit soort bewustzijn veranderend gedrag faciliteren. Via de mediërende factor ‘neiging tot dissociatieve veranderingen in bewustzijn’ werd zodoende verondersteld dat het aanhangen van New Age verbonden zou zijn met een bepaalde vorm van gehechtheid.⁵² Van de respondenten bleek een bovengemiddeld deel inderdaad gedesorganiseerd gehecht. In dit specifieke onderzoek ging het om elementen uit New Age, ander onderzoek duidt erop dat een vergelijkbaar mediërend model ook opgaat voor mystieke ervaringen gekenmerkt door dezelfde soort bewustzijnsveranderingen, in andere contexten. Ook hier lijkt gedesorganiseerde gehechtheid via dissociatieve neigingen als mediator, een voorspeller voor dergelijke ervaringen.⁵³ Op dezelfde wijze, maar met andere mediërende variabelen, is het waarschijnlijk dat gehechtheid eveneens verband houdt met andere aspecten en vormen van religiositeit en spiritualiteit. Verder onderzoek is echter nodig om in het bestaan en de aard van dergelijke verbanden verder inzicht te verschaffen.⁵⁴

Intermezzo

Voorgaande paragrafen hebben tot doel gehad beknopt inzicht te geven in de hechtingstheorie, de wijze waarop zij is betrokken op de bestudering van religie en (in hoofdzaak) welke inzichten dat heeft opgeleverd aangaande de samenhang tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God. Het resterende deel van dit hoofdstuk is gewijd aan het beschrijven van de praktijk van geestelijke verzorging in de zorg en het verbinden van de gepresenteerde kennis aangaande de samenhang tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God, met concrete aspecten van de praktijkbeoefening van de geestelijk verzorger. Hierbij staan diens werkwijze, doelstellingen en competenties centraal.

1.4 Beroepsstandaard geestelijke verzorging

Voor een beschrijving van de praktijk van de geestelijk verzorger in de zorg; zijn methode van werken, doelstellingen en benodigde competenties, is te rade gegaan bij de nieuwe beroepsstandaard voor geestelijk verzorgers. De beroepsstandaard is

⁵² Granqvist, ‘Religie als gehechtheid’, 211.

⁵³ Ibidem, 212.

⁵⁴ Idem.

opgesteld door de VGVZ, de landelijke beroepsvereniging van geestelijk verzorgers in Nederland. Deze standaard beoogt representatief te zijn voor de praktijk van geestelijk verzorgers in het algemeen, hoewel ze in de eerste plaats is geschreven gericht op de praktijk van de geestelijk verzorgers in de zorg.⁵⁵ Ze bestaat in de kern uit drie onderdelen, een beroepsprofiel, een kwaliteitsstandaard en een beroepscode. Met name het beroepsprofiel en de kwaliteitsstandaard zijn bruikbaar voor het in kaart brengen van voor deze studie relevante aspecten van de praktijk van de geestelijk verzorger in de zorg.

1.4.1 Definitie, werkwijze en doelstelling

De definitie van de geestelijke verzorging die in de beroepsstandaard wordt gegeven is als volgt: ‘Geestelijke verzorging is professionele begeleiding, hulpverlening en advisering bij zingeving en levensbeschouwing.’⁵⁶ Deze ondersteuning en begeleiding vindt vooral plaats op momenten dat het besef van zin en betekenis onder druk komt te staan, of sterk in beweging komt. Hier kunnen vele aanleidingen voor zijn. In de zorg is de meest voor de hand liggende aanleiding een gebrek, ziekte, of aandoening, die onzekerheid, kwetsbaarheid en eventueel zelfs een confrontatie met de eigen eindigheid teweeg brengt. De geestelijk verzorger biedt volgens de beroepsstandaard in deze omstandigheden individuele ondersteuning, of groepsbegeleiding, meestal in de vorm van gesprekken.⁵⁷ De geestelijk verzorger stelt zich allereerst beschikbaar, is empathisch present, wil er zijn voor deze specifieke ander, in dit moeilijke moment. Hij wil een zorgzame betrekking aangaan als antwoord op een universeel verlangen naar *nabijheid en betrokkenheid*.⁵⁸ In de relatie tussen de geestelijk verzorger en gesprekspartner wordt een diagnostisch bondgenootschap aangeaan, waarin wordt geprobeerd te achterhalen wat de spirituele nood en behoefte is, om hier adequaat op te kunnen interveniëren.⁵⁹ Het doel van geestelijke verzorging wordt door de beroepsstandaard tenslotte als volgt omschreven: door gericht en

⁵⁵ *Beroepsstandaard geestelijk verzorger* (2015), 6.

⁵⁶ *Ibidem*, 9.

⁵⁷ *Beroepsstandaard*, 7.

⁵⁸ B. de Boer, ‘Geestelijke verzorging in de geestelijke gezondheidszorg – een stand van zaken’, in J. Doolaard red., *Nieuw handboek geestelijke verzorging* (Kampen 2006) 271-276, aldaar 272-273.

⁵⁹ J. Brouwer, ‘Levensbeschouwelijke diagnostiek als instrument voor wetenschappelijk onderzoek’, in J. Doolaard red., *Nieuw handboek geestelijke verzorging* (Kampen 2006) 773-797, aldaar 776-777.

methodisch aandacht te besteden aan zingeving en levensbeschouwing wil de geestelijke verzorging bijdragen aan het welbevinden van mensen in relatie tot zichzelf en anderen. Zodoende wil geestelijke verzorging spirituele groei, veerkracht en weerbaarheid, coping en een gevoel van ‘regie’ bevorderen.⁶⁰

1.4.2 Competenties

Om zijn werk adequaat te kunnen doen en het beoogde doel met de door hem verleende zorg te bereiken, wordt de geestelijk verzorger geacht verscheidene competenties te bezitten. Enkele voor de primaire patiëntenzorg essentiële competenties zullen hier worden belicht. Zo wordt de geestelijk verzorger verondersteld een hermeneutische competentie te hebben; de vaardigheid om de ander te verstaan, het verhaal van de ander te interpreteren, zingevingsvragen daarin te verhelderen, evenals levensbeschouwelijke overtuigingen en gewoonten, in relatie tot context of situatie.⁶¹ Hij wordt ook verondersteld een therapeutische competentie te bezitten, in staat te zijn levensvragen en -crises te kunnen analyseren, begeleiding te geven bij coping, met onderscheidingsvermogen tussen gezonde en ongezonde spiritualiteit.⁶² De geestelijk verzorger bezit volgens de beroepsstandaard tevens een spirituele competentie. Dat is het vermogen ondersteuning te kunnen bieden bij het aanboren en vernieuwen van spirituele en levensbeschouwelijke bronnen; vermogen deze te herijken.⁶³ De agogische competentie van de geestelijk verzorger behelst de vaardigheid individuen en groepen te begeleiden in processen van groei en verandering, op het vlak van humaniteit en spiritualiteit.⁶⁴ Naast de voorgaande competenties worden ook de zelfreflectieve en de dialogische competentie in de beroepsstandaard genoemd. De zelfreflectieve competentie houdt in dat de geestelijk verzorger in staat is tot reflectie op eigen biografie en levensbeschouwing, om de ander op een vrije, evenwichtige en authentieke wijze tegemoet te kunnen treden. De dialogische competentie tenslotte betreft de vaardigheid in interactie de eigen

⁶⁰ *Beroepsstandaard*, 9.

⁶¹ *Ibidem*, 12.

⁶² *Idem*.

⁶³ *Idem*.

⁶⁴ *Idem*.

vooronderstellingen en vooroordelen te kunnen onderkennen, alsook identiteit en standpunten van de ander te eerbiedigen.⁶⁵

1.5 Integratie

De geestelijke verzorging is, volgens de doelstellingen in de beroepsstandaard, gericht op het bevorderen van het welzijn van mensen in relatie tot zichzelf, anderen en omgeving. De hechtingstheorie en kennis over de samenhang tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God houden zich bezig met de structuur, dynamiek en wortels van die relaties. De geestelijk verzorger wil een zorgzame betrekking aangaan als antwoord op een universeel verlangen naar nabijheid en betrokkenheid.⁶⁶ De hechtingstheorie en kennis van de relatie tussen gehechtheid aan mensen en de gehechtheid aan God geeft inzicht in hoe dat verlangen eruit kan zien en wat daarvan mogelijk de reden is. De geestelijk verzorger wil begeleiding bieden bij coping, wil ruimte voor spirituele groei, veerkracht en weerbaarheid bevorderen. Zowel wijze van gehechtheid aan mensen, als wijze van gehechtheid aan God, zijn van invloed op die weerbaarheid en hangen samen met positieve, dan wel negatieve vormen van coping. Deze korte opsomming geeft zo al verscheidene raakvlakken weer tussen de praktijk van geestelijk verzorging en de uiteengezette kennis van de relatie tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God. Wel is duidelijk dat deze in eerste instantie en met name gelden voor de contacten van de geestelijk verzorger waar de relatie met God een rol in speelt. Een persoonlijke relatie met God speelt een rol in de spiritualiteit en het zingevingskader van zo'n zeventien procent van de Nederlandse bevolking.⁶⁷ Dat het nut echter niet geheel tot die context beperkt hoeft te worden heeft van doen met dat wetenschap van hoe correspondentie en compensatie er in dit verband uitzien, ook van nut kan zijn voor het herkennen van deze dynamieken in andere vormen van spiritualiteit. Het beschreven onderzoek onder New Age bewegingen laat zien dat deze dynamieken ook daarin herkenbaar zijn.

Hiermee is het theoretisch kader van de scriptie voltooid. De verschillende delen van de hoofdvraag zijn toegelicht, geconcretiseerd en met elkaar verbonden.

⁶⁵ *Beroepsstandaard*, 13.

⁶⁶ Boer, 'Geestelijke verzorging in de geestelijke gezondheidszorg', 272-273.

⁶⁷ <http://www.godgeleerdheid.vu.nl/nl/nieuws-en-agenda/nieuwsarchief/2015/jan-mrt/150116-veel-nederlanders-geloven-nog-alleen-niet-in-god.aspx>, 9 augustus 2016.

Nu helder is wat ‘inzicht in het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God’ binnen het kader van deze studie inhoudt, alsook wat bedoeld wordt met ‘de praktijk van geestelijke verzorging in de zorg’ en hoe zij aan elkaar raken, kan de volgende stap worden gezet. Het volgende hoofdstuk zal zich bezig houden met de methode van onderzoek.

2. Methode

In dit hoofdstuk volgt een uiteenzetting en motivering van de wijze waarop data is verzameld. Het hoofdstuk zal bestaan uit de volgende onderdelen. Allereerst is er een paragraaf gewijd aan de onderzoeksmethode. De tweede paragraaf gaat nader in op de keuzes rondom benadering en samenstelling van de onderzoeksgroep. Een derde paragraaf bespreekt de gevolgtrekkingen uit het afnemen van een pilot-interview. Een vierde paragraaf gaat in op hoe de informanten op de interviews zijn voorbereid. De vijfde paragraaf is gericht op het operationaliseren van de hoofdvraag (en deelvragen) van de scriptie. De zesde paragraaf gaat in op het gebruik van een geluidsopname bij de afname van de interviews. De zevende en laatste paragraaf beschrijft de wijze waarop de verzamelde data is geanalyseerd.

2.1 Onderzoeksmethode

De hoofdvraag van de scriptie richt zich op de waarde voor de praktijk van de GV in de zorg, van bepaalde kennis; van inzicht in het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God. Het gaat daarmee om het verkennen van een kwaliteit, namelijk; de waarde of relevantie van deze specifieke kennis, voor deze specifieke praktijk in een specifieke werkcontext. Gekozen is om voor het verder verkennen van die waarde te rade te gaan bij personen die in die praktijk staan. Zij vormen de informanten, als experts aangaande hun eigen praktijk en geestelijke verzorging in de zorg in het algemeen. Het doel is een (relatief) open exploratie van *of*, maar ook *hoe* en *waarom* deze kennis – van het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God – wel of niet van waarde is, voor de praktijk van geestelijke verzorging in de zorg. Dat in ogenschouw genomen leek het van belang open vragen te kunnen stellen en antwoorden uit te kunnen diepen. Zodoende is gekozen voor een kwalitatieve benadering. Daarbij is niet gekozen voor een volledig gestructureerd interview, waarbij de vragen, de volgorde van de vragen, alsook de meeste antwoordopties, vooraf volledig vast liggen, wat weinig ruimte biedt voor verkenning tijdens het interview. Toch is ook niet gekozen voor een echt semi-gestructureerd interview, waarbij er slechts enkele relevante vragen, of onderwerpen worden voorbereid, maar zonder specifieke volgorde. Het leek belangrijk om enigszins vergelijkbare data te krijgen

van elke informant. Enige structuur in de vragen en dus de interviews zou bovendien het proces van analyse vereenvoudigen. Een groot deel van de interviewvragen en volgorde van de vragen is dan ook vooraf bepaald, maar er zijn vooraf geen antwoordopties geformuleerd. Naast de gestructureerde vragen is verder ruimte genomen om aanvullende niet vooraf geformuleerde vragen te stellen, in verkenning en verdieping van de antwoorden van de informant.

2.2 Onderzoeksgroep

Als informanten zijn geestelijk verzorgers benaderd die werkzaam zijn in de zorg. ‘De zorg’ is echter nog een erg brede context die verschillende werkvelden omvat, met elk hun eigen dynamiek. Binnen de zorgcontext leken twee werkvelden het meest geschikt voor het onderzoeken van de waarde van inzicht in de relatie tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God voor de praktijk van GV; de ouderenzorg en het ziekenhuis. Kirkpatrick suggereert dat God mogelijk voor ouderen als hechtingsfiguur een meer prominente rol vervult, omdat andere hechtingsfiguren zijn weggefallen.⁶⁸ Onderzoek naar God als hechtingsfiguur onder ouderen ondersteunt deze gedachte.⁶⁹ Dit vormde een argument voor het kiezen van de ouderenzorg als werkcontext waarbinnen het onderzoek uit te voeren. De context van het ziekenhuis bood echter een werkveld waar van sterke acute bedreiging van het eigen leven, de manier van leven en van belangrijke relaties vaker sprake leek. Daarmee was het vermoeden dat er sterker sprake zou zijn van hechtingsgedrag en dat, indien God voor iemand fungeerde als een hechtingsfiguur, de relatie met God mogelijk ook eerder in het contact met de geestelijk verzorger een rol van betekenis zou spelen. Wel lijkt het waarschijnlijk dat contacten in de ouderenzorg gemiddeld langer zijn en er dus meer mogelijkheid is het contact uit te diepen. In het ziekenhuis is de doorloop van patiënten hoog, de ligduur kort.⁷⁰ Desondanks is hier uiteindelijk gekozen voor het ziekenhuis als de zorgcontext waarbinnen het onderzoek uit te voeren. Die keuze is ook gemaakt vanwege de eigen werkzaamheid in een ziekenhuis en de daarmee eenvoudigere toegang tot informanten uit dit werkveld.

⁶⁸ Kirkpatrick, *Psychology of Religion*, 64-65.

⁶⁹ V. Cicirelli, ‘God as the Ultimate attachment figure for older adults’, *Attachment & Human Development* 6 (2004) 371-388, aldaar 380-383.

⁷⁰ <https://www.zorgvisie.nl/financien/nieuws/2016/1/daling-ligduur-ziekenhuizen-stagneert/>, 13 augustus 2016.

Omdat het een beknopt exploratief onderzoek betreft, was er geen voor alle geestelijk verzorgers in de zorg statistisch representatief sample vereist. Voor de verkenning die dit onderzoek wilde uitvoeren leek daarmee ruim een handvol informanten voldoende. Met het idee op een kleinere schaal echter toch te kunnen spreken over een representatieve onderzoeksgroep, is gekozen voor het enkel benaderen van geestelijk verzorgers werkzaam in ziekenhuizen in Friesland. Contactgegevens van de geestelijk verzorgers in kwestie zijn verkregen via een lid van de vroegere VGVF; vereniging van geestelijk verzorgers Friesland. Via de mail is vervolgens aan de elf geestelijk verzorgers, waarvan daarmee de benodigde gegevens waren verkregen, een oproep gedaan tot deelname aan het onderzoek. Deze mail en ook de herinneringsmail die na twee weken is verzonden zijn te vinden in de bijlages als bijlage 1 en 2. Er kwamen in totaal acht positieve responses, één negatieve en van twee adressen kwam geen reactie. Daarbij heeft één van de informanten zich na verder informatie alsnog teruggetrokken en van een ander kwam de respons zo laat in het proces dat deze niet meer als informant is meegenomen. Van de overgebleven zes informanten is van één het pilot-interview afgenomen en van de overige vijf het uiteindelijke interview.

2.3 Pilot interview

De pilot diende om te controleren of de vragen adequaat waren voor het achterhalen van de gewenste informatie, of zij voorzagen in de informatiebehoefte. Na de pilot was het oordeel dat de interviewvragen in grote lijnen inderdaad aan die eis voldeden. Op sommigen punten bleven de antwoorden echter nog te abstract. Dat was aanleiding enkele interviewvragen te herformuleren. Zo zijn de interviewvragen naar de waarde van kennis van het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God voor de competentie van de geestelijk verzorger aangepast. In de uiteindelijke interviews werd niet langer gevraagd naar competentie, als een breed algemeen begrip, maar naar competenties; concrete specifieke kennis en vaardigheden. Naast enige herformulering heeft reflectie op de pilot er ook toe geleid nog enkele vragen toe te voegen. Allereerst vragen met betrekking tot kenmerken van de informant; leeftijd, opleiding, werkervaring, welke mogelijk interessant zouden zijn in de interpretatie van de onderzoeksresultaten. Daarnaast is er ook een vraag toegevoegd naar de (on-)bekendheid met het betreffende onderzoek en de theorie

aangaande het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God. De reden hiervoor was te kunnen onderzoeken of het gepresenteerde onderzoek en theorie, vooraf aan deelname aan deze studie bekend, of onbekend was bij de informanten. De volledige opzet van het interview volgt in paragraaf 2.5.

2.4 Voorbereiding informanten

Minimaal vijf dagen voorafgaand aan het interview werden de informanten voorzien van verscheidene documenten, ter voorbereiding op het interview. Deze documenten bestonden uit een beknopte uiteenzetting van de hechtingstheorie van Bowlby en Ainsworth, een overzichtsartikel over het onderzoek gedaan naar het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God, en enkele vragen uit het interview. De betreffende mail, de beknopte uiteenzetting van de hechtingstheorie en de vooraf toegestuurde interviewvragen zijn terug te vinden in de bijlagen; bijlage 3 tot en met 5.

De informanten zou worden gevraagd te oordelen over of kennis van het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God voor de praktijkbeoefening van geestelijke verzorging in de zorg van waarde kan zijn. Om tot een dergelijk oordeel te kunnen komen was het van belang er zeker van te zijn dat zij kennis hadden van het onderzoek naar dit verband en de theorievorming aan de hand daarvan. Om begrip van de stof in het overzichtsartikel daarnaast enigszins te waarborgen is de informanten ook een uiteenzetting van de hechtingstheorie van Bowlby verschaft. De vooraf aangeleverde vragen uit het interview tenslotte, waren interviewvragen 7 t/m 11; vragen ten aanzien van of en hoe inzicht in het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God zou kunnen bijdragen binnen de praktijk van GV. Dit alles samen, gecombineerd met voldoende voorbereidingstijd had de intentie tijdens het interview zo volledig en doordacht mogelijke antwoorden te verkrijgen. De informanten hadden met deze opzet de tijd om zich de theoretische kennis eigen te maken en vooraf aan het interview aan de hand van de vragen te reflecteren op de mogelijke implicaties ervan voor hun praktijk.

2.5 Constructie interviewschema

Voor het proces van het opstellen van de interviewvragen en het interviewschema, is gebruik gemaakt van de stappen beschreven in een handboek van Emans, dat

zich specifiek richt op het opzetten en afnemen van interviews. Dit proces en de daarin doorlopen stappen worden hier kort uiteengezet.

De eerste stap was het vaststellen van de informatiebehoefte. Het vaststellen van de informatiebehoefte is gedaan door relevante theoretische variabelen te formuleren.⁷¹ Een theoretische variabele is een vrij rechtstreekse vertaling van het doel dat met het interview beoogd wordt. Voor het formuleren van de theoretische variabelen voor dit onderzoek is dan ook teruggesproken op de deelvragen. Het leek van belang voor het verkennen van de waarde van inzicht in het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God voor de praktijk van de GV in de zorg, het volgende inzichtelijk te maken. (1) Is kennis van dit verband relevant binnen de praktijk van de geestelijk verzorger; zijn de zaken waarmee dit verband zich bezighoudt daarbinnen aanwezig op een betekenisvolle wijze? (2) Kan kennis aangaande het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God, volgens de geestelijk verzorgers een betekenisvolle bijdrage leveren aan de beoefening van geestelijke verzorging? (3) Zo ja, op welke wijze zou die kennis hier dan concreet een bijdrage aan kunnen leveren? (4) Indien nee, waarom worden deze inzichten als onbruikbaar beschouwd voor de eigen beroepsbeoefening? Bovenstaande komt goeddeels overeen met deelvragen twee tot en met vier van de scriptie. De eerste deelvraag, naar theoretische raakvlakken tussen de praktijk van GV en inzicht in het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God, is reeds in het vorige hoofdstuk beantwoord.

De vertaling van de voorgaande vragen leverde de theoretische variabelen op die overzichtelijk weergegeven staan in schema 1. Hierin staan eveneens de ruwe variabelen, of indicatoren weergegeven. De ruwe variabelen vormen de schakel tussen de theoretische/ideale variabelen en de uiteindelijke interviewvragen.⁷² Voor het formuleren van de indicatoren bij theoretische variabelen B en C, is gebruik gemaakt van een drietal in paragraaf 1.4 benoemde elementen van de praktijk van geestelijke verzorging: competenties, doelstellingen en werkwijze. Deze driedeling omvat wat na wordt gestreefd met geestelijke verzorging, hoe dat wordt gedaan en wat benodigd is om dit adequaat te kunnen doen. Deze onderscheiding biedt een meer concrete kapstok voor het uitvragen en verkennen

⁷¹ B. Emans, *Interviewen, Theorie, techniek en training* (Houten 2002) 118-123.

⁷² *Ibidem*, 117-127.

van op welk vlak en op welke wijze inzicht in het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God mogelijk kan bijdragen aan de praktijk van geestelijke verzorging. Aan de hand van de indicatoren weergegeven in schema 1 is het grootste deel van de interviewvragen geformuleerd, weergegeven in het interviewschema (volgend op schema 1), waarbij de letters (A), (B), (C) en (D) aan het einde van een interviewvraag aangeven aan welke ruwe en theoretische variabelen deze is gekoppeld. Een deel van de interviewvragen is niet aan indicatoren uit schema 1 verbonden en pas later toegevoegd, zoals vermeld in paragraaf 2.3 aangaande de pilot. De interviewvragen zijn geformuleerd aan de hand van aanwijzingen van wederom Emans, met betrekking tot mogelijke valkuilen ten aanzien van vraagstelling.⁷³

⁷³ Emans, *Interviewen*, 61-84.

Schema 1.

<i>Theoretische variabele</i>			<i>Indicatoren</i>
Eigenschap	‘object(-en)’ (A)	Waarden (B)	
A. Relevant binnen praktijk GV	Kennis van verband wijze van gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God	Ja/nee	<ul style="list-style-type: none"> - Ter sprake komen persoonlijke relatie met God in contact met patiënt - Regelmaat waarin een persoonlijke relatie met God in contact met patiënt een rol speelt - Wijze(-n) waarop de persoonlijke relatie met God in het contact met de patiënt van belang is
B. Bijdrage leveren aan (betere) praktijk GV	Kennis van verband wijze van gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God	Ja/nee	<ul style="list-style-type: none"> - Of kennis over verband tussen GAM en GAG.* aan competentie geestelijk verzorger bij kan dragen - Of kennis over verband tussen GAM en GAG bij kan dragen aan het bevorderen van doelen met geestelijke verzorging - Of kennis over verband tussen GAM en GAG de werkwijze van de geestelijk verzorger positief kan beïnvloeden
C. Wijze van bijdrage leveren aan (betere) praktijk GV	Kennis van verband wijze van gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God	Alle mogelijke wijzen (en combinaties van wijzen) waarop deze kan bijdragen	<ul style="list-style-type: none"> - Wijze(-n) waarop kennis over verband tussen GAM en GAG aan competentie kan bijdragen - Wijze waarop kennis over verband GAM en GAG aan het bevorderen van doelen GV kan bijdragen - Wijze waarop kennis over verband tussen GAM en GAG de werkwijze positief kan beïnvloeden
D. Reden niet bijdrage leveren aan (betere) praktijk GV	Kennis van verband wijze van gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God	Alle mogelijke redenen (en combinaties van redenen, waarom zij hieraan geen bijdrage kan leveren)	<ul style="list-style-type: none"> - Reden(-en) waarom kennis over verband tussen GAM en GAG geen bijdrage kan leveren aan competentie geestelijk verzorger - Reden(-en) waarom kennis van verband tussen GAM en GAG geen bijdrage kan leveren aan bevorderen doelen geestelijke verzorging - Reden(-en) waarom kennis over verband tussen GAM en GAG werkwijze niet positief kan beïnvloeden

*(GAM en GAG staat voor ‘gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God’)

Interviewschema

- *Introductie*
 - *Start opname*
-

1. **Wat voor opleiding(-en) heeft u gehad voorafgaand aan uw werk als geestelijk verzorger?**
 2. **Hoelang bent u als geestelijk verzorger in het ziekenhuis werkzaam?**
 3. Komt in het contact met de patiënt diens relatie met God wel eens aan bod? (A)
(**Indien ja**) Als u een schatting zou moeten maken, in hoeveel procent van de contacten is dit dan het geval? (A)
(**Indien ja**) Zou u kunnen omschrijven op wat voor wijze deze relatie met God van de patiënt dan meestal naar voren komt? (A)
 4. Beschouwt u zichzelf als hebbende een persoonlijke relatie met God? (A)
(**Indien ja**) Komt de eigen relatie met God in het contact met patiënten wel eens aan bod? (A)
(**Indien ja**) In hoeveel procent van de contacten is dit het geval? (A)
(**Indien ja**) Welke rol speelt uw relatie met God dan in het contact? (A)
-
5. **Wat vond u van het artikel?**
 6. **Was u bekend met het onderzoek en de theorie in het artikel?**
 7. Kan volgens u inzicht in het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God van toegevoegde waarde zijn binnen competenties van de geestelijk verzorger? (B)
(**Indien ja**) Aan welke competenties kan zij positief bijdragen? (C)
(**Indien ja**) Kunt u deze competenties beknopt beschrijven? (C)
(**Indien ja**) Hoe kan inzicht in dit verband aan die competenties bijdragen? (C)
(**Indien nee**) Wat maakt dat deze kennis niet kan bijdragen aan de competenties van de geestelijk verzorger? (D)
 8. **Wat voor doel(-en) heeft de geestelijke verzorging binnen het patiëntcontact?**
 9. Kan volgens u kennis over het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God bijdragen aan het bevorderen van deze doel(-en)? (B)
(**Indien ja**) Hoe kan deze bijdragen aan het bevorderen van deze doelen? (C)
(**Indien nee**) Wat maakt dat deze kennis niet kan bijdragen aan het bevorderen van deze doelen? (D)
 10. Kan volgens u kennis, over het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God, van toegevoegde waarde zijn voor hoe je als geestelijk verzorger het contact met de patiënt aangaat en invult? (B)
(**Indien ja**) Hoe kan deze dat zijn? (C)
(**Indien nee**) Wat maakt dat deze kennis daar niet voor van waarde kan zijn? (D)
 11. Zijn er volgens u nog andere manieren waarop inzichten in het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God van toegevoegde waarde kan zijn binnen de praktijk van de geestelijk verzorger in de zorg? (B)
(**Indien ja**) Welke? (C)
-
- *Afronding interview*
 - *Korte evaluatie ervaring van interview*
 - *Ruimte voor overige vragen interviewee*

*Voor volledig interviewschema, met uitgeschreven introductie zie bijlage 6.

2.6 Gebruik geluidsopname

Bij het afnemen van de interviews heb ik geluidsopnames gemaakt, om deze als hulpmiddel te kunnen gebruiken bij het achteraf zorgvuldig verwerken en analyseren van de resultaten. De veelal brede en open vraagstelling maakt dat verwacht mag worden, wat tevens de bedoeling is, dat de antwoorden uitgebreid en gevarieerd zijn. Dit maakt dat het noteren van de antwoorden een grotere inspanning vergt en het moeilijker is vooraf in het interviewschema passende antwoordopties te genereren. Om de resultaten van het onderzoek toch goed en zorgvuldig te verwerken is daarom gebruik gemaakt van een geluidsopname, naast noteren bij het interviewschema. Noteren blijft ondanks de opname van belang, om als interviewer tijdens het interview de gegeven antwoorden te evalueren op validiteit, duidelijkheid en volledigheid en er niet achteraf bij het terugluisteren achter te komen dat de antwoorden aan die kenmerken niet voldoen.⁷⁴ Naast de verleiding door de opname niet meer te noteren zijn er ook andere nadelen aan het gebruiken van een geluidsopname. De apparatuur fungeert als een derde persoon in het gesprek; er luistert gevoelsmatig een derde mee. Dit kan een gevoel van onveiligheid creëren en beïnvloedt hoe dan ook de interviewsituatie.⁷⁵ Om deze invloed te minimaliseren wordt voor het interview duidelijk aangegeven dat er sprake is van een opname, alsook hoe, door wie en tot welk doel deze zal worden gebruikt. Zodat deze derde in het gesprek geen onbekende blijft, die wantrouwen wekt.

2.7 Analyse

Om te beginnen zijn de geluidsopnames woordelijk getranscribeerd. Elke transcriptie is vooraf aan de analyse nog ter controle opgestuurd naar de desbetreffende informant, met wie het interview was gedaan. Bij analyse van de transcripties van de interviews is verder gebruik gemaakt van een CAQDAS; computer-aided qualitative data analysis software. De CAQDAS in kwestie was ATLAS.ti. Deze software is behulpzaam in het proces van NCT; noticing, collecting, thinking, waar de analyse van kwalitatieve data uit bestaat⁷⁶: het opmerken van interessante en relevante informatie, het bijeen zoeken en coderen

⁷⁴ Emans, *Interviewen*, 25-26.

⁷⁵ Idem.

⁷⁶ Susanne Friese, *Qualitative Data Analysis with ATLAS.ti* (2^e editie, Londen 2014) 1-14.

ervan en het verbinden en verder doordenken ervan. Het programma schrijft niet voor hoe te analyseren, maar biedt veel functionele opties ter ondersteuning voor de analyse van kwalitatieve data.

Binnen de analyse van de gegevens voortgebracht door de interviews, zijn de volgende stappen doorlopen en meermalen herhaald:⁷⁷

1. Ordenen van de gegevens in informatie-eenheden
2. Het vaststellen van relevantie van informatie-eenheden voor onderzoeksvraag
3. Open coderen: labelen en samenvoegen van synoniemen
4. Axiaal coderen: categorieën zoeken

In stap 1 zijn de transcripties zodoende grof opgedeeld in stukken met te onderscheiden thema's; een eerste grove opdeling in kleinere, maar nog steeds grote, eenheden van informatie. Deze opdeling hing sterk samen met vooraf opgestelde theoretische variabelen en indicatoren. In stap 2 werd van elke nu onderscheiden informatie-eenheid afgewogen in hoeverre zij daadwerkelijk interessant was voor het beantwoorden van deelvragen en hoofdvraag van de studie. In stap 3 werd elke relevante eenheid van een code voorzien. Vervolgens is stap 1 herhaald, nu binnen deze grove informatie-eenheden. De gegevens binnen deze grove eenheden zijn geordend in kleinere informatie-eenheden met verschillende onderwerpen. Deze zijn wederom onderzocht (stap 2) op relevantie voor het geven van antwoord op deelvragen en hoofdvraag en daarna (stap 3) gecodeerd. Binnen deze al kleinere gecodeerde informatie-eenheden is heel dit proces daarna nog eenmaal herhaald. In de tweede en derde ronde werd daarbij het aspect van samenvoegen van synoniemen 'deel b' van stap 3 relevant. Vervolgens kwam stap 4; het zoeken van categorieën, waarbij na te hebben ingezoomd weer uitgezoomd moest worden en de samenhang tussen codes gezocht.

⁷⁷ Ben Baarda, *Dit is onderzoek! Handleiding voor kwantitatief en kwalitatief onderzoek* (Houten 2014) 156-163.

3. Resultaten

3.1 Onderzoeksgroep

De onderzoeksgroep bestond uit vijf geestelijk verzorgers. Alle vijf waren werkzaam in ziekenhuizen in Friesland. De leeftijd van de informanten liep uiteen van 33 tot 61 jaar, met een gemiddelde van 53,2 en een standaarddeviatie van 10,3. De groep informanten betrof enkel mannen. Alle vijf gaven aan met betrekking tot opleiding een studie theologie te hebben afgerond. Twee benoemden ook een kerkelijke opleiding tot predikant te hebben genoten. Het aantal jaren werkervaring als geestelijk verzorger in het ziekenhuis liep uiteen van 5 tot 18 jaar. Gemiddeld was er sprake van 12,8 jaar werkervaring als geestelijk verzorger in een ziekenhuis, met een standaarddeviatie van 4,2.

3.2 Rol ‘relatie met God’ in patiëntcontact

Uit analyse van de interviews bleek dat de relatie met God in het contact tussen geestelijk verzorger en patiënt nog altijd een rol speelt. De frequentie waarmee deze relatie een rol speelt in dat contact werd door elk van de geestelijk verzorgers anders ingeschat. De schattingen van de (gemiddelde) frequentie lopen uiteen van 5% tot 50%. Het gemiddelde van de schattingen komt uit op 23,8% van de contacten. Hiermee is echter niet gezegd dat de relatie met God in die gevallen ook altijd een rol van belang speelt in de ondersteuning en begeleiding. Zo geeft een informant aan dat de relatie in 30% van zijn contacten aan bod komt, maar dat dieper op die relatie ingaan slechts in 10% van de contacten gebeurt. Hoewel de getallen uiteenlopen lijkt in ieder geval duidelijk dat het fenomeen ‘een relatie met God’ nog altijd met enige regelmaat in het contact naar voren komt en daarin dan geregeld een rol van betekenis heeft.

In welke hoedanigheid komt de relatie van de patiënt met God in het contact aan bod? De antwoorden op de interviewvraag die hier betrekking op had lijken inhoudelijk op te delen in drie categorieën: 1) wijze van bestaan van God, 2) de reden voor het aan bod komen van de relatie met God en 3) de rol die (de relatie met) God voor de patiënt heeft. De laatste categorie is interessant omdat als de relatie aan bod komt in het contact, de vraag is of deze ook functioneert als een hechtingsrelatie. De wijze van bestaan van God is eveneens belangrijk. In het

gepresenteerde onderzoek wordt namelijk door Kirkpatrick gesteld dat van een hechttingsrelatie alleen sprake is tussen personen. Juist (maar niet enkel) ‘de christelijke God’ en de wijze waarop deze vaak door gelovigen, bijbel en traditie wordt omschreven, leent zich voor het zijn van een hechttingsfiguur.⁷⁸ Tenslotte is ook de reden voor het aan bod komen van belang, immers als het gaat om een hechttingsrelatie, dan zouden ervaringen van ‘bedreiging’ hiervoor in dit kader een logische aanleiding vormen.

Uit de data blijkt dat God in het patiëntcontact in een grote verscheidenheid van vormen naar voren komt. Een informant concretiseerde dat de frequentie waarin God als een persoon in het contact aan bod komt naar zijn mening rond de drie procent ligt, tegenover vijftien procent in totaal. Expliciet benoemen de informanten naast het God als persoon, God als natuur en materie, God als een kracht en energie, en God als (drijvende) kracht in de mens. De rol die de relatie van de patiënt met God in het contact heeft is ook uiteenlopend. De genoemde rollen of functies lijken echter grotendeels op te delen in twee categorieën. In de eerste subcategorie functioneert de relatie met God als een steun en houvast, zelfs als de grond van bestaan. In de tweede subcategorie is de relatie moeizaam, is er sprake van worsteling, verwijdering en afstand, wat verdriet teweeg brengt, omdat nabijheid wel wordt gezocht. In beide subcategorieën lijken aspecten die typerend zijn voor een hechttingsrelatie naar de voorgrond te komen. De relatie met God is of een toevluchtsoord, een steun en veilige haven, of er wordt afstand, verwijdering en worsteling in ervaren, welke pijnlijk zijn. Alle informanten benoemen dat de relatie met God naar voren komt in het contact in de context van steun en houvast voor de patiënt in een moeilijke situatie. Vier van de vijf informanten benoemen in verschillende bewoordingen de ervaring van de patiënt van worsteling, afstand en verwijdering.

De functies of rollen die de relatie van de patiënt met God voor de patiënt heeft, impliceren eveneens redenen voor het aan bod komen van de relatie in het contact. Dat God naar voren komt als iemand die steun en houvast biedt, impliceert dat steun iets is waar de patiënt op dat moment behoefte aan heeft, dat er in het kader van de ziekenhuisopname zaken zijn die maken dat steun en houvast gewenst zijn. Het ervaren van verwijdering van, afstand tot en worsteling

⁷⁸ Kirkpatrick, , *Psychology of Religion*, 52.

met God, wordt ook actueel als juist nabijheid wordt gezocht, als er een behoefte is aan zorg en steun die onvervuld blijft. De expliciete redenen voor het aan bod komen van de relatie met God, die door de informanten worden opgegeven, bevinden zich echter op het vlak van associaties met het beroep geestelijke verzorging. De term geestelijk verzorger, zo laat een informant blijken, wordt nog steeds met regelmaat gelijkgetrokken met dominee. Wat ertoe leidt dat mensen al snel beginnen over hun kerkelijk en geloofsleven. Anderzijds kan die associatie ook zorgen voor een afweerreactie, omdat mensen niets met God, geloof, of kerk van doen willen hebben. Iemands relatie met God kan volgens een informant ook simpelweg naar voren komen omdat het onderdeel uitmaakt van iemands autobiografie, iemands identiteit. In dat geval komt deze gaandeweg de kennismaking dan – ongeacht andere prikkels – vanzelf aan bod.

Tot zover is de focus geweest op het in het contact aan bod komen van de relatie van de patiënt met God. God en een relatie met God, kunnen echter ook het contact binnenkomen vanaf de kant van de geestelijk verzorger. De eigen positie van de geestelijk verzorger, zijn overtuigingen en ervaringen in deze sfeer, zijn eveneens van belang. Zij beïnvloeden het contact, ze worden meegenomen in de ontmoeting, omdat de geestelijk verzorger daarin als persoon meekomt. In het kader van een zelfreflectieve competentie is zicht op aard en wortels van de eigen spiritualiteit en wat dit betekent voor het zich verhouden tot de ander en zijn spiritualiteit, van belang. Alle informanten stellen een relatie met God te hebben. De omschrijving van God die zij geven loopt uiteen. Drie van de informanten geven aan God in ieder geval *ook* als een persoon te zien, zij het niet per se beperkt tot die vorm. Twee anderen geven expliciet aan dat God voor hen geen persoon is, voor één van hen ‘niet meer’. Deze beschrijving van God als een persoon wordt door twee informanten bovendien als ‘kinderlijk’ beoordeeld. Alle informanten stellen bovendien dat hun eigen relatie met God in het patiëntcontact wel eens naar voren komt. Impliciet, geven enkelen van hen aan, is deze relatie altijd aanwezig in de ontmoeting, als onderdeel van de eigen levensbeschouwing en spiritualiteit. De schatting van de frequentie waarmee de eigen relatie met God of het goddelijke expliciet naar voren komt loopt sterk uiteen onder de informanten. Een tweetal van hen stelt dat het hierbij gaat om zeldzame gevallen, misschien een enkele keer per jaar. Drie informanten stellen dat het wel in een significant percentage van de contacten gebeurt. Van hen stelt één dat het in 10-

20% van zijn contacten gebeurt, een ander dat in ongeveer 30% van de contacten zijn eigen relatie met God naar voren komt. De overige informant voegt het naar voren komen van zijn eigen relatie met God onder de percentages van het aan bod komen van de relatie met God van de patiënt. Hij geeft aan dat het ongeveer met dezelfde regelmaat gebeurt; in 10-25% van de contacten.

De rollen die door de informanten worden geduid, ten aanzien van het inbrengen of blootgeven van de eigen relatie met God, zijn de volgende. Drie van de informanten geven aan dat zij hun relatie met God, of het goddelijke in de openheid brengen wanneer hier door de gesprekspartner naar wordt gevraagd. Patiënten vragen soms naar de positie, het perspectief en de overtuiging in deze sfeer, van de geestelijk verzorger zelf. Het aan deze vraag gehoor geven gebeurt in het kader van openheid en authenticiteit. De gesprekspartner geeft zich ook bloot, delen op dit vlak draagt bij aan gelijkwaardigheid in het contact. Het inbrengen van de eigen relatie met God, of overtuigingen en ervaringen daaromtrent, lijken verder vooral strategisch te worden ingezet. De informanten stellen dat wanneer deze zaken in het contact naar voren wordt gebracht, het instrumenteel is, ten dienste van het contact. Vooraf aan het inbrengen of blootleggen van de eigen positie gaat de afweging of het passend en zinvol is. Vier van de informanten stellen in verschillende bewoordingen, dat de functie van het inbrengen van de eigen positie kan zijn de ander aan het denken te zetten, te prikkelen. Door een ander perspectief kan de gesprekspartner soms de eigen relatie met God en ervaring daarvan herwaarden. Anderzijds kan het inbrengen van de eigen positie en ervaring ook worden gebruikt om iemand juist te bekrachtigen in een ervaring; zoals jij, ook ik. Zo geven twee informanten aan.

3.3 Erkenning van waarde van inzicht in het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God voor de praktijk van GV

De informanten zijn unaniem in het erkennen dat inzicht in het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God op verscheidene terreinen een positieve bijdrage te leveren heeft. Alle vijf erkennen dat de kennis kan bijdragen aan competenties van de geestelijk verzorger in de zorg. Alle vijf erkennen ook dat inzicht in dit verband mogelijk bij kan dragen aan het bevorderen van doelen van geestelijke verzorging. Erkenning van de informanten is er verder voor de waarde die inzicht in de relatie tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan

God kan hebben voor de concrete invulling van het contact; in de wijze van werken. De volgende paragraaf zal meer concreet ingaan op welke competenties en doelen door de informanten in dit kader worden genoemd, alsook hoe inzicht in deze relatie volgens hen dan aan de competenties, doelen en wijze van werken, kan bijdragen.

Naast erkenning voor de waarde van inzicht in het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God voor de praktijk van GV, was er ook duidelijk sprake bij alle informanten van het stellen van limieten of voorwaarden aan die waarde. Volgens de informanten is deze kennis met name nuttig in de patiëntencontacten waarin iemands relatie met een (gepersonifieerde) God een rol speelt. In de eigen ziekenhuiscontext, geeft de meerderheid aan, gaat het dan om een relatief klein percentage van de contacten. In andere zorgcontexten zien enkele informanten een grotere relevantie van en toepassing voor inzicht in het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God. Als mogelijke contexten worden genoemd; de ouderenzorg, psychiatrie en dan met name identiteitsgebonden zorginstellingen. De redenen die hiervoor worden gegeven zijn dat in deze instellingen zich populaties bevinden waarbinnen meer traditionele religiositeit nog vaker algemeen aanwezig is, of waarin religieus gekleurde problematiek sterker aanwezig is. Een tegengeluid ten opzichte van de bovenstaande begrenzingsen wordt door een informant gegeven met de stelling dat wijze van hechting aan mensen ook doorwerkt in andere vormen van spiritualiteit. Dat wil zeggen: andere vormen van spiritualiteit dan die waar een gepersonifieerde God centraal staat. Kennis van het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God kan dan meer indirect mogelijk ook van waarde zijn in andere contacten. Het kan behulpzaam zijn in het herkennen van eventuele dynamieken van correspondentie en compensatie in andere vormen van religiositeit en spiritualiteit.

3.4 Wijze waarop inzicht in het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God van waarde is voor praktijk GV

Competenties

Gevraagd naar de competenties van de geestelijk verzorger waaraan inzicht in de relatie tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God kan bijdragen,

wordt door drie informanten de hermeneutische competentie genoemd. Binnen deze competentie kan het inzicht volgens hen behulpzaam zijn in de verkenning en het verstaan van de ander en zijn verhaal, alsook bij het ‘verstaan’ van de dynamiek in de begeleiding; van wat er gebeurt in de relatie tussen geestelijk verzorger en de patiënt. Zonder de hermeneutische competentie bij naam te noemen komen sommige van deze aspecten ook terug bij een andere informant. Deze benoemt dat het inzicht van waarde is bij het ‘een plek geven’ van de ervaringen van mensen. De kennis helpt volgens verscheidene informanten bij de interpretatie van hoe dat wat de gesprekspartner van huis uit, in relatie met zijn ouders heeft ervaren en meegekregen, zich verhoudt tot zijn religieuze concepten, zijn in het leven en in relatie met God staan. Een voorbeeld genoemd door een informant betreft een vrouw die worstelt met haar relatie met God, die volgens haar niet van haar kan houden. De geestelijk verzorger ontdekt dat de vrouw in haar jeugd door haar vader is misbruikt. Vanuit kennis van het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God, is hij beter in staat te verstaan wat hier gebeurt en waarom. In lijn met het verstaan van de patiënt en diens verhaal, maar onderscheiden, wordt ook de ethische competentie genoemd. Kennis van het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God kan volgens een informant behulpzaam zijn in het onderzoeken en bespreken wat iemand drijft in specifieke omstandigheden. Het kan volgens hem zicht geven op de motivering van bepaalde morele keuzes, door te helpen herkennen of daar bijvoorbeeld een vorm van zoeken naar compensatie aan is verbonden.

Drie informanten benoemen verder de therapeutische competentie als een competentie waaraan inzicht in het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God kan bijdragen. Binnen de therapeutische competentie kan dit inzicht volgens hen een bijdrage leveren in het vorm geven aan de begeleiding en het kiezen van interventies. Dit kan het met name daar waar een spirituele en existentiële crisis met hechting verband houdt. Een vierde informant benoemt deze waarde voor het kiezen van een passende interventie eveneens, zonder deze expliciet binnen het kader te plaatsen van de therapeutische competentie. Het ervaringen van mensen helpen ‘een plek te geven’, wat zojuist ook in het kader van de hermeneutische competentie werd genoemd, past eveneens bij de therapeutische competentie. De kennis kan behulpzaam zijn in het de ander helpen de betekenis van bepaalde ervaringen voor zichzelf te gaan verstaan, ofwel ‘een

plek te geven'. De geestelijk verzorger kan zo, met behulp van deze kennis, de misbruikte vrouw uit het zojuist gegeven voorbeeld helpen haar worsteling met God te begrijpen. Eén van de drie informanten die expliciet aangaf de waarde te zien van inzicht in de relatie tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God binnen een (pastoraal-) therapeutische competentie, gaf daarbij ook aan dat hij toch niet snel op basis van dit onderzoek een interventie zou plegen, in zijn huidige werkcontext. Zijn reden dit te stellen was dat in de huidige setting naar zijn idee een andere vorm van begeleiding wordt gevraagd, waarin pastoraal-therapeutisch ingrijpen vaak minder passend is.

Naast voorgaande wordt door een informant de spirituele competentie genoemd, als een competentie waaraan inzicht in de relatie tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God kan bijdragen. Deze competentie omschrijft hij als het vermogen spirituele pijnpunten te ontdekken en spirituele bronnen van mensen aan te spreken en te herijken. Een andere informant sluit zich hierbij aan. Hij stelt dat het inzicht van waarde is binnen het 'religieus vermogen' van de geestelijk verzorger; het kunnen begrijpen waar iemand religieus en spiritueel staat. Hierbij past ook de opmerking van een derde informant dat het inzicht van nut is in de verkenning van het spirituele, van het geloofslandschap van de patiënt.

Twee informanten benoemen verder de agogische competentie, als een competentie waar inzicht in de relatie tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God een bijdrage aan kan leveren. De agogische competentie omvat het mensen kunnen begeleiden in groei en verandering. Inzicht in voornoemd verband kan bijdragen, zo stelt een informant, omdat het helpt zicht te krijgen op wat er mogelijk bij iemand hapert in diens relatie met God, waarom het hapert en hoe eraan te werken. Twee informanten benoemen vervolgens nog de waarde die inzicht in het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God kan hebben voor zelfreflectie en zelfverstaan van de geestelijk verzorger. Dit behoort tot de zelfreflectieve competentie. Met kennis van deze verbanden kunnen de eigen levensbeschouwelijke biografie en religieuze ontwikkeling volgens de informanten meer inzichtelijk en begrijpelijk worden gemaakt. Het is behulpzaam in het onderzoeken van de (ontwikkeling van de) eigen levensbeschouwelijke 'positie', doordat het zicht geeft op belangrijke vormende factoren ten aanzien van het eigen religieuze leven en eigen spiritualiteit. Het hebben van zicht op die eigen subjectieve positie en de eigen hechting is volgens

verscheidene informanten van belang voor de geestelijk verzorger. Het helpt hem zich bewust te zijn van de dynamiek tussen zijn eigen subjectieve positie, zijn eigen hechtingstijl en die van de gesprekspartner.

De door de informanten benoemde en omschreven competenties zijn ruwweg op te delen in twee categorieën. De eerste categorie competenties is hoofdzakelijk gericht op het verkennen en verstaan van de ander (en zelf) hier en nu, in de context van zijn of haar levensverhaal en -geschiedenis. Hieronder vallen de hermeneutische, ethische en zelfreflectieve competentie, zoals hierboven omschreven. De andere categorie competenties is in hoofdzaak gericht op het vermogen tot kiezen en toepassen van passende interventies, hiertoe behoren de therapeutische en agogische competentie. De spirituele competentie lijkt in beide categorieën evenzeer thuis te horen, als zijnde het vermogen spirituele pijnpunten te ontdekken en spirituele bronnen van mensen aan te spreken en te herijken. Het eerste deel sluit aan bij verkenning en verstaan en het tweede deel bij kiezen en toepassen van een passende interventie.

Doelen

Welke doelen beoogt de geestelijke verzorging volgens de informanten en hoe staan die specifieke doelen in relatie tot inzicht in het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God? Hoe kan kennis van dat verband bijdragen aan het bevorderen van die doelen? De informanten benoemen een verscheidenheid aan doelen van geestelijke verzorging. 1) Twee van hen geven als doel recht doen aan de mens in zijn totaliteit, in al zijn aspecten en de context van zijn levensverhaal. 2) Twee informanten beschouwen het present zijn op zichzelf; het aandachtig aanwezig zijn en luisteren, als doel van geestelijke verzorging. Een van de informanten stelt dat geestelijke verzorging wat hem betreft geen vooropgezette doelen heeft, deze ontstaan pas in het contact. 3) Een eventueel doel dat dan kan ontstaan is volgens hem mensen helpen de ‘draad van hun leven’ weer op te pakken en waar deze door omstandigheden gebroken is, mogelijk weer helpen deze aaneen te knopen. 4) Een andere informant benoemt het aandacht hebben voor en bekrachtigen van de waarden van de gesprekspartner, het verkennen van zijn verlangens, motivaties en morele ideaal; wie is deze patiënt, wat wil hij, waarom en waartoe. 5) Een ander doel dat in een variëteit van bewoordingen bij verschillende informanten naar voren komt is mensen hun eigen

krachtbronnen helpen aanspreken, activeren (*niet veranderen*), maar ook 6) helpen herinterpreteren van die bronnen, om zich tot bedreigingen te verhouden. Dit heeft, stelt een informant, 7) het oogmerk patiënten en naasten te ondersteunen en begeleiden bij wat ze in het ziekenhuis overkomt; bij moeite en vragen rondom ziekte en gezondheid, dood en leven.

Inzicht in het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God kan volgens de informanten op verschillende manieren bijdragen aan het bevorderen van deze doelen. Daarin werd door hen veelal niet concreet gemaakt hoe deze kennis aan specifieke doelen kan bijdragen, maar hoofdzakelijk hoe ze aan de benoemde doelen in het algemeen kan bijdragen. Zo kan ze volgens hen behulpzaam zijn door kennis te verschaffen over hoe mensen zich in relaties ontwikkelen en wat dit betekent voor hun religiositeit en spiritualiteit. In verlengde daarvan werd door een van hen specifiek inzicht in en begrip van hoe religieuze socialisatie werkt en de modi die daarin mogelijk zijn, als vruchtbaar benoemd. Als behulpzaam wordt ook benoemd het inzicht dat de kennis verschaft in hoe relaties van kinderen met hun ouders bepaalde waarden hebben gevormd, of gekwetst, en waar mogelijk de pijn en knopen zitten. Uiteindelijk kunnen de antwoorden in de kern worden samengevat met: het is behulpzaam voor het bevorderen van doelen met geestelijke verzorging doordat het patiënt en naasten beter kan helpen verstaan, in de context van hun verhaal. Het inzicht in dit verband kan helpen in het verkennen van het levensverhaal van de patiënt en het verstaan van zijn positie daarin en hoe hij door onderdelen ervan gevormd is, of waarom hij bepaalde keuzes heeft gemaakt, of bepaalde dingen nastreeft.

De wijze waarop inzicht in het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God zodoende volgens de informanten kan bijdragen aan het bevorderen van doelen van GV blijft in hoofdzaak binnen de sfeer van de hermeneutische en ethische competentie. Het gaat om hoe het behulpzaam is in het verstaan van de ander en zijn verhaal en de ander in zijn verhaal. Dit is in lijn met door de informanten genoemde doelen 1) en 2) en ten dele 4), gekenmerkt door aanwezigheid, aandacht, luisteren en verkennen. Het sluit minder aan bij de doelen, of delen van doelen, die interventiekenmerken hebben; prikkelen, bekrachtigen, herinterpreteren. Hieronder vallen doelen 3), deel van 4), 5) en 6). Via een bijdrage aan de therapeutische competentie van de geestelijk verzorger – welke door de informanten wel wordt benoemd – lijkt kennis van het verband

tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God ook vruchtbaar te kunnen worden ingezet voor het bevorderen van de laatstgenoemde doelen.

Werkwijze

Naast doelen en competenties was er een interviewvraag gericht op de werkwijze, op de praktische invulling van het patiëntcontact. Op wat voor manier kan het inzicht in het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God, het ‘doen’ van de geestelijk verzorger positief beïnvloeden, zijn wijze van werken, zijn methode? Van de drie onderscheiden aspecten; competenties, doelen, werkwijze, is er op de interviewvraag naar dit onderdeel het minst helder en uitgebreid geantwoord. Wel benoemen vier van de informanten, onder andere via voorbeelden, dat inzicht in het verband behulpzaam kan zijn in het je bewust zijn van en kiezen van eigen houding en opstelling, van hoe je present bent. Door inzicht in de dynamiek van de relatie: wat verwacht, hoopt, of vreest de patiënt? Welke patronen en onbewuste boodschappen spelen er en hoe kan je daar met je eigen presentatie op inspelen en wat doen die boodschappen met jou? Hoe kan je eventuele ontwikkeling, of het doorwerken van negatieve patronen in het contact voorkomen, ondervangen, of hoe instrumenteel inzetten? Kennis van het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God verschaft het daarvoor benodigde inzicht in de dynamiek van het psychische en spirituele leven van mensen. Voorgaande haakt met name aan bij de zelfreflectieve competentie, maar bevat ook een interventie-aspect. Inzicht in het verband, blijkt uit de antwoorden van verschillende informanten, kan verder in sommige situaties in meer algemene zin van invloed zijn op *hoe* je kijkt, verkent, interpreteert en ook intervenueert.

Andere vlakken en manieren

Vraag 11 uit het interviewschema was bedoeld om te achterhalen of de informanten nog andere manieren zagen waarop het gepresenteerde inzicht in het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God, van waarde zou kunnen zijn voor de praktijk van GV in de zorg. Deze vraag leverde geen (inhoudelijk) nieuwe resultaten op met relevantie voor het eigen onderzoek. Een van de informanten vatte eerdere punten in zijn verhaal nog eens samen, twee anderen gingen op een eerder punt nog wat dieper in, een vierde stelde dat we ‘het allemaal wel genoemd hadden’. Er was één van de vijf informanten die wel een

inhoudelijk nieuw antwoord gaf. Deze informant zag vooral nog de relevantie en waarde van inzicht in de relatie tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God, voor onderzoek naar radicalisering. Het zou daarbij volgens hem mogelijk behulpzaam kunnen zijn in het beantwoorden van de vraag: waarom radicaliseert de een wel en de ander niet? Dit is een actueel maatschappelijk vraagstuk, maar valt buiten de (directe) context van geestelijke verzorging en van de zorg.

3.5 De bekendheid van informanten met onderzoek en theorie

Van de informanten bleek een tweetal reeds voor deelname aan deze studie bekend te zijn geweest met het in het aangeleverde artikel uiteengezette onderzoek. Beide informanten stelden hiermee tijdens hun studietijd kennis te hebben gemaakt. Voor de overige drie informanten was zowel het onderzoek als de theorie nieuw.

3.6 Reactie van de informanten op interviewvoorbereiding

Omdat niet aan kon worden genomen dat de informanten bekend waren met het onderzoek naar de relatie tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God, is besloten de informanten vooraf aan de interviews met dit onderzoek bekend te maken. In de keuze van het medium waarmee de informanten te informeren is vooral gekeken naar helderheid en compleetheid. De vraag was: welke tekst is er voorhanden die overzichtelijk en compact het gedane onderzoek en de resultaten daaruit zo volledig mogelijk weergeeft? De keuze viel daarbij op het artikel van Henk Stulp, uit een *Psyche en Geloof* van 2011. Er waren echter ook andere mogelijkheden voorhanden geweest om de informanten mee over het onderzoek en theorie te informeren. De keuze voor dit specifieke artikel heeft daarmee de kennismaking gekleurd en ook de respons tijdens het interview. Welk medium ook zou zijn gekozen, van beïnvloeding zou altijd sprake zijn geweest. De vraag is hoe heeft dit specifieke artikel de respons gekleurd?

Uit de interviewvraag gericht op de mening van de informanten over het artikel en daarin besproken onderzoek komen verschillende zaken naar voren. Naast interessant, werd het artikel door twee informanten als moeilijk beschreven, erg gecomprimeerd; informatiedicht. Verder gaven drie informanten aan moeite te hebben met de insteek van de schrijver en van het beschreven onderzoek, alsook

met de contexten waarbinnen het was uitgevoerd. De moeite met de insteek van schrijver en onderzoek zat hem met name in de vermeende christelijke kleur. Deze insteek werd gezien als beperkend en delen van het artikel werden zelfs ervaren als een promotie van een christelijk godsbeeld en het christelijke idee van een gezonde relatie met God. De Amerikaanse origine van het onderzoek en de gekozen (Amerikaanse) populaties waaronder onderzoek was verricht, leken ook te worden beschouwd als beperkend ten overstaan van de waarde van de onderzoeksresultaten.

Voor een deel van de informanten was dit zodoende duidelijk geen neutrale – voor zover überhaupt mogelijk – kennismaking met het onderzoek. Verschillende informanten hebben dankzij voorgaande zaken mogelijk weerstand ervaren bij het in het artikel beschreven onderzoek en daaruit voortgekomen conclusies. Dit zal zijn weerslag hebben gehad op de wijze waarop zij hebben gekeken naar de mogelijke toepassing binnen hun praktijk van de inzichten voortgekomen uit het hen gepresenteerde onderzoek. Desondanks heeft het geen van de informanten ervan weerhouden te erkennen dat inzicht in het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God van waarde kan zijn voor verschillende aspecten van de praktijkbeoefening van de geestelijk verzorger in de zorg. Wel heeft het verscheidene informanten mogelijk aangezet tot het benadrukken van de grenzen aan die waarde.

4. Discussie

4.1 Conclusie

De hoofdvraag van deze studie is wat de waarde is van inzicht in het verband tussen wijze van gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God, voor de praktijk van geestelijke verzorging in de zorg. Na de kwalitatieve verkenning in de afgelopen hoofdstukken is het volgende beeld ontstaan. Inzicht in de relatie tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God wordt relevant en van waarde geacht voor de praktijk van de geestelijk verzorger in de zorg. De waarde wordt wel in hoofdzaak beperkt verondersteld tot de contacten waarin de relatie van de patiënt met God aan bod komt. Dit lijkt oppervlakkig in bijna een kwart van de contacten het geval te zijn, diepgaand in misschien tien procent. Kennis van de relatie tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God biedt waardevolle inzichten, die in deze contacten geacht worden bij te kunnen dragen aan de competenties van de geestelijk verzorger, aan het bevorderen van doelen met geestelijke verzorging en aan de werkwijze van de geestelijk verzorger. Binnen deze onderdelen wordt kennis van dit verband met name behulpzaam geacht in de sfeer van het verkennen en verstaan van de patiënt en zijn (levens-)verhaal. Dit doet inzicht in de relatie tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God door de aard van de relatie van de gesprekspartner met God te helpen verkennen. Het geeft handvatten bij het verkennen van de dynamiek in die relatie, van kwetsbare punten, of problematiek. De kennis lijkt van waarde voor het interpreteren van spirituele dan wel religieuze ervaringen en gedragingen in de context van het levensverhaal van mensen. Naast het verkennen en verstaan wordt de kennis ook behulpzaam verondersteld in het vorm geven aan de ondersteuning en begeleiding; in het kiezen van passende interventies. Het kan de geestelijk verzorger verder inzicht geven in de dynamiek onder en achter het eigen religieuze en spirituele leven. Zodoende kan hij meer zelfbewust van zijn eigen subjectieve positie in het contact staan en heeft hij meer grip op zichzelf als instrument.

Dit is de vrij abstracte schets die de onderzoeksresultaten van het kwalitatieve onderzoek opleveren, aangaande de waarde die inzicht in de relatie tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God kan hebben voor de praktijk van

geestelijke verzorging. De resultaten erkennen de waarde van deze kennis voor verschillende aspecten van de praktijk van geestelijke verzorging in de zorg. Ze geven echter weinig zicht op hoe die waarde er concreet uitziet, of kan zien. Dat verhelderen is wat het vervolg van deze discussie beoogt. Dit door de schetslijnen uit het beschreven beeld te nemen en aan de hand van wetenschappelijk literatuur in te kleuren. In het vervolg van dit hoofdstuk zal aan de hand van verscheidene studies worden beschreven *hoe* deze kennis kan bijdragen aan het verkennen en verstaan van de patiënt en zijn (levens-)verhaal, aan het vormgeven van passende interventies, en aan reflectie op en bewustzijn van de eigen subjectieve (levensbeschouwelijke) positie. In paragraaf 4.5 zal kort worden ingegaan op de grenzen en beperkingen van deze studie en in paragraaf 4.6 op mogelijk interessant vervolgonderzoek.

4.2 Hermeneutiek: verkennen en verstaan

De onderzoeksresultaten wijzen erop dat kennis van de relatie tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God geacht wordt bij te kunnen dragen aan de hermeneutische competentie. Deze competentie is gericht op verkennen en ‘verstaan’ van de ander en zijn verhaal en de ander in zijn verhaal. Het omvat het vermogen zingevingsvragen en levensbeschouwelijke overtuigingen in relatie tot context en situatie te kunnen verhelderen. Het betreft tevens het vermogen om emoties, onuitgesproken vragen en impliciete veronderstellingen te horen en verhelderen.⁷⁹ Hoe ziet de mogelijke bijdrage van inzicht in het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God aan deze competentie er concreet uit?

Het verband suggereert dat het verkennen van iemands gehechtheid aan mensen behulpzaam kan zijn bij het verkennen van iemands gehechtheid aan God en vice versa. Hall heeft het over hechtingsstijl als een soort filter, dat bepalend is voor onze perceptie van en op de wereld en onze interactie daarin.⁸⁰ De geestelijk verzorger kan in het proces van het verkennen van dat filter iemands IWM op het spoor komen; cognitieve en affectieve schema’s van zelf en anderen.⁸¹ Hij kan zo ontdekken hoe de ander zich gewoon is te bewegen in relaties, hoe hij of zij

⁷⁹ *Beroepsstandaard*, 12.

⁸⁰ Hall, ‘Attachment and Spirituality part I’, 24.

⁸¹ Holmes, *Attachment Theory*, 204.

zichzelf en anderen daarin ervaart; zeker, onzeker, betrouwbaar of onbetrouwbaar. Dit is vervolgens behulpzaam in het exploreren van iemands relatie met God. Daar lijken de IWM van zelf en anderen in door te werken.⁸² De hechtingsstijl onderzoeken lijkt zo handvatten te geven voor het gericht verkennen hoe iemand in de relatie met God staat, deze ervaart en welke impliciete veronderstellingen daarin een rol spelen. Andersom lijken bepaalde religieuze ervaringen en gedragingen eveneens richting te kunnen geven aan de verkenning van iemands hechtingsstijl. Kennis van het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God lijkt daarmee behulpzaam te kunnen zijn in het verkennen van de relatie van de gesprekspartner met God en medemens en wat deze in eventueel bedreigende omstandigheden voor hem kan betekenen. Hier zal nu worden uiteengezet welke handvatten het verkennen van iemands stijl van hechting concreet biedt in het richting geven aan de verkenning van iemands relatie met God, en de mogelijke beleving en betekenis van die relatie in moeilijke omstandigheden. Dit zal worden gedaan aan de hand van verscheidene studies met als focus het verband tussen gehechtheid en invulling van de relatie met God.

Elke stijl van hechting, met zijn eigen set IWM, brengt iets anders mee in de relatie met God.⁸³ Mensen met een gepreoccupeerde stijl van hechting hebben onbewust geleerd dat anderen niet betrouwbaar zijn in het verschaffen van de gewenste aandacht en zorg.⁸⁴ Hun hechtingsfiguren waren ambivalent in hun beschikbaarheid en welwillendheid in te gaan op de vraag om nabijheid. Ten gevolge hiervan lijken zij een strategie te hebben ontwikkeld waarbij het hechtingssysteem hyperactief is. Het hechtingsgedrag dat wordt vertoond is uitermate sterk. Er wordt getracht de benodigde aandacht van de hechtingsfiguur te claimen, door te hangen aan hem of haar en zo de reacties van het hechtingsfiguur te controleren. Cliënten met dit hechtingsfilter hebben de neiging erg gericht te zijn op eigen emotionele pijn en te eisen dat anderen deze erkennen en oplossen.⁸⁵ Het hebben van deze hechtingsstijl lijkt samen te hangen met een neiging zich door God verlaten te voelen.⁸⁶ God lijkt door mensen met deze

⁸² Kirkpatrick, *Psychology of Religion*, 101-103.

⁸³ Hall, 'Attachment and Spirituality part I', 24.

⁸⁴ Ibidem, 24-25.

⁸⁵ Idem.

⁸⁶ Ibidem, 25.

hechtingsstijl ook vaker als minder liefdevol te worden gezien.⁸⁷ Tegelijkertijd hebben gelovigen met deze hechtingsstijl meer de neiging ‘hangerige’ en hulpzoekende vormen van gebed te bezigen.⁸⁸ Deze neiging zich op Hem te werpen in tijd van nood is consistent met negatieve IWM van het zelf, met impliciete overtuigingen en gevoelens van eigen onmacht en kwetsbaarheid. In de context van een ziekte uit dit zich ‘werpen op’ mogelijk in de neiging van God te verwachten dat Hij het wel zal oplossen.⁸⁹ Wanneer de gewenste respons dan uitblijft kan de gepreoccupeerd gehechte patiënt zich verlaten voelen, kwetsbaar en teleurgesteld.⁹⁰ Hij of zij kan boosheid ervaren, of zich mogelijk afvragen of God wel echt van hem of haar houdt. De hier concreet beschreven verbindingen tussen deze hechtingsstijl en de ervaring van de relatie met God, zijn de handvatten die inzicht in het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God biedt, voor het richting geven aan het (in context) verkennen en helpen verstaan van iemands relatie met God. Het zicht krijgen op de hechtingsstijl van de gesprekspartner helpt richting geven aan de verkenning van de specifieke impliciete veronderstellingen die in die relatie een rol spelen. Het helpt eveneens bepaalde gedragingen, spanningen en vragen te herkennen, verkennen, verhelderen, die in moeilijke omstandigheden kunnen ontstaan.

Wat brengt een afwijzend vermijdende stijl van hechting mee in de relatie met God? Individuen met een vermijdende hechtingsstijl hebben door herhaaldelijke afwijzing onbewust geleerd dat anderen niet beschikbaar en responsief zijn.⁹¹ Ze hebben negatieve IWM van anderen opgedaan. Een resultaat hiervan lijkt de ontwikkeling van een strategie waarbij het hechtingssysteem gedeactiveerd wordt. Ter bescherming van het zelf tegen voortdurende afwijzing lijkt de behoefte aan God en anderen te worden ‘uitgezet’, of onderdrukt.⁹² Dit zorgt wel voor moeite in het zich verbonden voelen met anderen en met het in

⁸⁷ L.A. Kirkpatrick, ‘God as a Substitute Attachment Figure: A Longitudinal Study of Adult Attachment Style and Religious Change in College Students’, *Personality and Social Psychology Bulletin* 24 (1998) 961-973, aldaar 966-968.

⁸⁸ K. R. Byrd en A. Boe, ‘The correspondence between attachment dimensions and prayer in college students,’ *The International Journal for the Psychology of Religion* 11 (2001) 9-24, aldaar 9, 20.

⁸⁹ T. G. Belavich en K. I. Pargament, ‘The Role of Attachment in Predicting Spiritual Coping With a Loved One in Surgery’, *Journal of Adult Development* 9 (2002) 13-29, aldaar 24.

⁹⁰ Belavich, ‘Attachment in Predicting Spiritual Coping’, 24.

⁹¹ Hall, ‘Attachment and Spirituality part I’, 25.

⁹² P. R. Shaver en M. Mikulincer, ‘Attachment-related psychodynamics’, *Attachment & Human Development* 4 (2002) 133-161, aldaar 145.

verbinding staan met het eigen gevoel. Die afstand en het niet in verbinding staan manifesteert zich ook op religieus en spiritueel gebied. Een vermijdende stijl van hechting wordt zo in verband gebracht met verminderde religieuze toewijding en agnosticisme.⁹³ God wordt door vermijdend gehechte gelovigen verder vaak minder als een persoon gezien, laat staan een persoon waarmee een intieme relatie mogelijk is, of wat dat betreft wenselijk.⁹⁴ In de relatie met God van de gelovige met een vermijdende stijl van hechting kan er bewust en rationeel erkenning zijn van het God nodig hebben, maar zelden wordt er ook op Hem gesteund in tijd van moeite.⁹⁵ Juist wanneer zij zich kwetsbaar voelen en de drang tot het zoeken van support groter wordt, groeit ook de impuls afstand te houden. In de relatie met God kan dit naar voren komen in de vormen van gebed waar de voorkeur aan wordt geven. In moeizame omstandigheden lijkt door vermijdend gehechte individuen nog minder dan gewoonlijk gebruik te worden gemaakt van gebedsvormen die een emotionele verbinding met God impliceren.⁹⁶ Het zelf in stand gehouden isolement richting God en anderen lijkt in geval van ziekte en afhankelijkheid tot pijnlijke emoties en frustratie te kunnen leiden; men wil/durft niet op anderen te steunen, maar behoeft dit wel. In contact met de geestelijk verzorger kunnen de beschreven impliciete overtuigingen en spanningen gericht worden verhelderd en verkend aan de hand van inzicht in deze verbanden tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God.

Een angstig vermijdende gehechtheid brengt mogelijk vergelijkbare 'handicaps' mee in de relatie met God als beide voorgaande onveilige hechtingstijlen. Mensen met dit hechtingsfilter hebben negatieve IWM van zichzelf, ervaren zich als minder waardevol, meer kwetsbaar, evenals gepreoccupeerd gehechte mensen. Ze hebben dan ook sterker behoefte aan intieme relaties, voor de nodige troost en bevestiging. Gelijk aan vermijdend gehechte individuen hebben ze echter negatieve IWM van anderen. Ze hebben geleerd dat hechtingsfiguren afwijzend, of zelfs vijandig op hen reageren; tevens de origine van de eigen representatie als onwaardig om lief te hebben.⁹⁷ Zodoende zullen de intieme relaties die worden verlangd toch veelal worden gemeden. In de

⁹³ Kirkpatrick, *Psychology of Religion*, 106.

⁹⁴ Hall, 'Attachment and Spirituality part I', 25.

⁹⁵ Idem.

⁹⁶ Ibidem, 24-25.

⁹⁷ Ibidem, 26.

relatie met God lijkt deze stijl van hechting met dezelfde mate van onzekerheid en angst samen te hangen als bij gepreoccupeerde gehechtheid. Ze lijkt tevens te leiden tot het op dezelfde manier emotioneel afstand houden van God. De eigen emotionele pijn zal niet snel in gebed bij hem worden gebracht.⁹⁸ Waarom zou God luisteren? De persoon kan zichzelf ervaren als onwaardig. Waarom zou God helpen? De persoon heeft mogelijk de impliciete overtuiging dat God onwelwillend tegenover hem staat, gezien de eigen negatieve IWM van anderen.⁹⁹ De conflicterende emoties; verlangen naar en angst voor nabijheid lijken grote spanningen teweeg te kunnen brengen, zeker wanneer ziekte en gebreken komen. De eigen kwetsbaarheid neemt toe, de behoefte aan troost en steun eveneens. Inzicht in deze relatie tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God helpt de geestelijk verzorger deze mogelijke impliciete veronderstellingen en spanningen verkennen, vragen te verhelder en in context te verstaan.

Met voorgaande is geprobeerd concreet te maken hoe kennis van de relatie tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God, van waarde kan zijn voor de hermeneutische competentie van de geestelijk verzorger in de zorg. Er is getracht aan te geven welke handvatten zij biedt voor het adequaat en gericht verkennen van iemands relatie met God en medemens, via het verhelder en van de impliciete veronderstellingen, emoties en zingevingvragen die daarbij mogelijk bij de ander aanwezig zijn.

4.3 Therapeutisch: diagnostiek en interventie

Kennis van de relatie tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God lijkt niet alleen waardevol binnen de hermeneutische sfeer. In het verlengde daarvan lijkt het ook bij te kunnen dragen aan de therapeutische competentie van de geestelijk verzorger. De omschrijving van de therapeutische competentie in de beroepsstandaard van de geestelijke verzorging omvat de volgende onderdelen. Het op systematische wijze kunnen verhelder en en analyseren van levensvragen en crises en kunnen bieden van begeleiding bij coping, vanuit kennis van therapeutische processen en met het vermogen te onderscheiden tussen gezonde en ongezonde vormen van spiritualiteit en geloof.¹⁰⁰ In het vervolg van deze

⁹⁸ Hall, 'Attachment and Spirituality part I', 26.

⁹⁹ Griffin, 'Models of the Self and Other', 430-431.

¹⁰⁰ *Beroepsstandaard*, 12.

paragraaf zal worden geconcretiseerd hoe kennis van de relatie tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God, bij kan dragen aan verscheidene van de genoemde onderdelen. Dat wil zeggen hoe het allereerst bij kan dragen aan een soort levensbeschouwelijke diagnostiek; aan het duiden van religieuze en spirituele problematiek, gezonde en ongezonde spiritualiteit via de verkenning van hechtingsstijl en spirituele coping-strategieën. De basis hiervoor is in veel opzichten in de vorige paragraaf al gelegd. Ten tweede hoe kennis van die relatie behulpzaam is in het kiezen van en vormgeven aan passende interventies en begeleiding bij coping.

Voor een afgewogen interventie kan worden gepleegd moet er een proces van onderscheiding plaatsvinden; een diagnostisch proces.¹⁰¹ Hoewel niet alle geestelijk verzorgers zich in deze terminologie en bijpassende ‘probleem-georiënteerde’ werkwijze kunnen vinden.¹⁰² De geestelijk verzorger wordt in het kader van dit diagnostisch proces geacht onderscheid te kunnen maken tussen gezonde en ongezonde vormen van spiritualiteit.¹⁰³ Wat zijn echter gezonde en ongezonde vormen van spiritualiteit? Ik wil hier gebruik maken van de doelen van geestelijke verzorging zoals beschreven in de beroepsstandaard, om een beknopt antwoord te geven. Spiritualiteit die in staat is tot groei, die veerkracht, weerbaarheid en gevoel van eigen regie bevordert, is gezonde spiritualiteit.¹⁰⁴ Spiritualiteit die het omgekeerde doet, is ongezonde spiritualiteit. De aard van de spiritualiteit lijkt daarmee via veerkracht en weerbaarheid verbonden aan coping. Religie en spiritualiteit bieden wegen voor coping met stressvolle omstandigheden.¹⁰⁵ Niet iedereen kiest voor dezelfde strategie van religieuze coping, of heeft deze beschikbaar. Niet elke vorm van coping is bovendien even effectief, daarom wordt onderscheid gemaakt tussen negatieve en positieve vormen van religieuze coping.¹⁰⁶ De positieve vormen zijn strategieën als het welwillend religieus herwaarderen van omstandigheden, collaboratieve coping,

¹⁰¹ J. Brouwer, ‘Levensbeschouwelijke diagnostiek’, 774-775.

¹⁰² B. Molenaar & M. Top, ‘De VGVZ: een diagnose.....’, in: *Tijdschrift geestelijke verzorging* 30 (2004) 39-47, aldaar 39-44.

¹⁰³ *Beroepsstandaard*, 12.

¹⁰⁴ *Ibidem*, 9.

¹⁰⁵ T. L. Gall en M. Guirguis-Younger, ‘Religious and Spiritual Coping Current Theory and Research,’ in K. I. Pargament red., *APA Handbook of Psychology, Religion, and Spirituality: Vol. 1 Context, Theory and Research* (Washington 2013) 349-364, aldaar 349.

¹⁰⁶ J.P. Bjorck en J.W. Thurman, ‘Negative Life Events, Patterns of Positive and Negative Religious Coping’, *Journal for the Scientific Study of Religion* 46 (2007) 159-167, aldaar 160.

het zoek van spirituele steun, of verbinding. Deze worden geacht samen te hangen met een spiritualiteit waarin een veilige relatie met God en spirituele verbondenheid wordt ervaren. De negatieve vormen, zoals het kwaadwillend religieus herwaardenen van een gebeurtenis, als een straf, of demonische invloed, het negatief herwaardenen van Gods kracht, spirituele onvrede en zelfgerichte religieuze coping, worden geacht verband te houden met een gespannen relatie met God en een bedreigend wereldbeeld.¹⁰⁷ Welke strategie van spirituele/religieuze coping de voorkeur krijgt lijkt daarmee samen te hangen met iemands stijl van gehechtheid en hechting aan God. Aan de hand van enkele studies zal hier kort dieper op worden ingegaan.

Een veilige hechtingsgeschiedenis en hechtingsstijl lijkt samen te hangen met het ervaren van God als liefdevol, nabij en responsief.¹⁰⁸ Deze stijl van hechting hangt volgens een studie onder 1289 hoofdzakelijk christelijke volwassenen verder samen met positieve religieuze coping. Vermijdende gehechtheid vertoonde in die studie samenhang met het gebruik van negatieve religieuze coping en minder affectieve resolutie ten aanzien van een stressvolle gebeurtenis. Kenmerken van een ambivalente, ofwel gepreoccupeerde stijl van hechting hingen eveneens samen met negatieve vormen van religieuze coping.¹⁰⁹ Onderzoekresultaten van een andere studie lieten een vergelijkbare samenhang zien tussen een veilige hechting aan God en gebruik van positieve spirituele coping.¹¹⁰ Er was minder sprake van onvrede bij veilig gehechte deelnemers in verhouding tot andere groepen. In tijden van stress leek deze groep meer geneigd en in staat de gedachten te richten op religieuze noties en activiteiten, in plaats van op verontrustende ideeën. Deze groep was ook het minst geneigd God de schuld te geven van het gebeurde. Een vermijdende hechting aan God hing samen met een strategie van coping gebaseerd op enkel eigen kracht, waarin God, noch anderen werd gevraagd om hulp, een negatieve vorm van (religieuze) coping. De gepreoccupeerd gehechte groep leek in veel opzichten op de veilig gehechte groep

¹⁰⁷ Bjorck, 'Patterns of Positive and Negative Religious Coping', 160.

¹⁰⁸ Kirkpatrick, *Psychology of Religion*, 104-106.

¹⁰⁹ M. A. Schottenbauer, B. Klimes-Dougan, B. F. Rodriguez, D. B. Arnkoff, C. R. Glass en V. Holland LaSalle, 'Attachment and affective resolution following a stressful event: General and religious coping as possible mediators', *Mental Health, Religion & Culture* 9 (2006) 448-471, aldaar 462.

¹¹⁰ L. B. Cooper, A. J. Bruce, M. J. Harman en M. T. Boccaccini, 'Differentiated Styles of Attachment to God and varying Religious Coping Efforts', *Journal of Psychology and Theology* 37 (2009) 134-141, aldaar 134, 137-139.

in gebruikte religieuze coping. Toch was er bij hen een lichte trend van meer onvrede in de relatie met God en meer pleitende vormen van coping. Een angstige gehechtheid aan God tenslotte was het sterkst verbonden met negatieve spirituele coping in de vorm van onvrede/boosheid enerzijds en anderzijds het gebruik van pleitende vormen van coping.¹¹¹

Het verkennen van iemands hechtingsstijl en van iemands specifieke hechting aan God, kan zo behulpzaam zijn in het verkennen van de religieuze, of spirituele coping-strategieën die iemand gebruikt, of geneigd zal zijn te gebruiken. Dit lijkt nuttig bij het onderscheiden van gezonde en ongezonde spiritualiteit, van of deze bijdraagt of afdoet aan de weerbaarheid, veerkracht en gevoel van eigen regie in een moeilijke situatie. Inzicht in het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God kan aan de verkenning van die coping-strategieën richting geven. Het helpt onderzoeken, zoals in de vorige paragraaf geëxpliciteerd, hoe iemand in zijn relatie met God staat, hoe hij deze beleeft en welke impliciete veronderstellingen er onder schuil gaan, via het verkennen van IWM die vanuit de algemene hechtingsstijl doorwerken in de relatie met God en in de gebruikte vormen van religieuze coping. De IWM van zelf en anderen zijn van invloed op hoe het individu in de wereld staat en daarin handelt.¹¹² De verschillende copingvormen geven daaraan volgens Pargament expressie.¹¹³ Het ervaren van zin en betekenis in het leven, een veilige relatie met God en spirituele verbondenheid hangen zo samen met meer positieve vormen van coping, die veelal betere persoonlijke aanpassing aan de situatie en affectieve resolutie van stressvolle omstandigheden tot gevolg hebben.¹¹⁴ Waar sprake is van een gespannen, onzekere relatie met God, een bedreigende beschouwing van de wereld en de mensen die haar bevolken en moeite in het vinden van betekenis, daar volgen vaak negatieve vormen van coping. Deze leiden tot minder positieve uitkomsten op het vlak van persoonlijke aanpassing en resolutie van spanning en emotie, na een moeilijke gebeurtenis.¹¹⁵

¹¹¹ Cooper, 'Differentiated Styles of Attachment to God and varying Religious Coping Efforts', 137-139.

¹¹² Hall, 'Attachment and Spirituality part I', 24.

¹¹³ Bjorck, 'Patterns of Positive and Negative Religious Coping', 160.

¹¹⁴ Belavich, 'Attachment in Predicting Spiritual Coping', 24-25.

¹¹⁵ Idem.

Nu is verhelderd hoe inzicht in de relatie tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God bij zou kunnen dragen aan het onderscheiden van gezonde en ongezonde spiritualiteit, hoe kan deze kennis vervolgens behulpzaam zijn in het vormgeven van begeleiding bij die coping, bij het bevorderen van weerbaarheid en veerkracht, bij het vinden van zin en betekenis in een moeilijke situatie? Er lijken twee opties. De eerste is het helpen bij het mensen begeleiden bij het verkennen en kiezen van de beste strategieën van coping die binnen hun ‘bereik’ liggen. Dit lijkt echter minder dan optimaal wanneer de patiënt vrijwel alleen negatieve coping-strategieën in zijn arsenaal heeft. Er kan echter ook niet zomaar een positieve vorm van coping aan de patiënt worden aangereikt. Het lijkt onwaarschijnlijk dat die in vruchtbare aarde landt, als deze niet correspondeert met de eigen ervaring van het zelf, de wereld en God.¹¹⁶ Belangrijke kanttekening is verder dat wat een effectieve vorm van coping is niet alleen af lijkt te hangen van de strategie an sich, maar ook van de situatie waarin deze wordt toegepast.¹¹⁷ De tweede optie is dat kennis van het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God in wordt gezet in het mensen helpen hun arsenaal van coping-strategieën te verbreden. Dit vergt echter een verregaande verandering, omdat de wortel van de gekozen coping lijkt te liggen in de hechtingsstijl en IWM van een persoon. De optie lijkt desondanks reëel; het lijkt in een therapeutische setting met langdurig contact mogelijk om iemands hechting aan God en algemene hechtingsstijl te beïnvloeden.¹¹⁸ Hieraan werken sluit duidelijk aan bij doelen van de geestelijke verzorging: het bevorderen van het welzijn van mensen in relatie tot zichzelf, anderen en omgeving.¹¹⁹

De aard van het benodigde contact voor het bewerken van de genoemde verandering; de duur en het behandelende karakter, passen echter niet in het kader van geestelijke verzorging, niet in de zorg en niet in het algemeen.¹²⁰ Het aantal contacten met dezelfde cliënt is vaak beperkt, zeker in een ziekenhuis vanwege

¹¹⁶ Belavich, ‘Attachment in Predicting Spiritual Coping’, 26.

¹¹⁷ Idem.

¹¹⁸ D.F. Reinert, C.E. Edwards en R.R. Hendrix, ‘Attachment Theory and Religiosity: A Summary of Empirical Research with Implications for Counseling Christian Clients’, *Counseling and Values* 53 (2009) 112-125, aldaar 118-122.

¹¹⁹ *Beroepsstandaard*, 9.

¹²⁰ J. Dijkstra, *Gespreksvoering bij geestelijke verzorging, Een methodische ondersteuning om betekenisvolle gesprekken te voeren* (Haarlem 2007) 40-41.

een snelle doorloop van patiënten.¹²¹ Het feit echter dat het gaat om een behandeling, in plaats van ondersteuning en begeleiding bij zingeving lijkt van groter belang. Voor de geestelijk verzorger lijkt het dan ook het meest passend en haalbaar om aan te sluiten bij de spiritualiteit van de gesprekspartner en te gaan voor de eerste optie. Die optie is binnen de belevings- en zingevingkaders van de patiënt zoeken naar de meest positieve en effectieve vorm van coping. In de verkenning hiervan en bij de keuze welke coping-strategieën af te remmen, relativeren en welke te bekrachtigen, kan kennis van de relatie tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God, behulpzaam zijn. De spirituele competentie in de beroepsstandaard stelt echter dat de geestelijk verzorger in principe in staat is iemands spiritualiteit te herijken.¹²² Daar praktisch invulling aan geven lijkt met het voorgaande in het achterhoofd echter zo eenvoudig nog niet.

4.4 Zelfreflectie en -bewustzijn

De onderzoeksresultaten duiden er verder op dat inzicht in de relatie tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God zou kunnen bijdragen aan de zelfreflectieve vaardigheden van de geestelijk verzorger. Het kan volgens de informanten helpen zicht te krijgen op de eigen levensbeschouwelijke en spirituele biografie. Ieder mens is een mens geworden, deze specifieke mens geworden, in relaties.¹²³ Ook de geestelijk verzorger met al zijn expliciete en impliciete levensbeschouwelijke overtuigingen, is gevormd in relatie met anderen. Kennis van het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God kan helpen verkennen hoe dat proces van de eigen vorming is verlopen.

Er lijken verschillende manieren waarop inzicht in de relatie tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God behulpzaam kan zijn in het verkennen van de eigen levensbeschouwelijke biografie. Er kan worden begonnen met de eigen spirituele ervaringen en gedragingen, bij de eigen ervaringen van en in de relatie met God, als hier sprake van is. Met behulp van kennis van hoe deze verband houden met bepaalde stijlen van hechting, kan het eigen levensverhaal gericht worden onderzocht op passende elementen om mee te verbinden. Dit lijkt

¹²¹ <https://www.zorgvisie.nl/financien/nieuws/2016/1/daling-ligduur-ziekenhuizen-stagneert/>, 13 augustus 2016.

¹²² *Beroepsstandaard*, 12.

¹²³ H. F. Meulink, 'Contextuele begeleiding', in J. Doolaard red., *Nieuw handboek geestelijke verzorging* (Kampen 2009) 388-400, aldaar 388.

op het aan de hand van de vrucht herleiden van welke plant deze afkomstig is en wat voor wortels deze heeft. Er kan ook worden begonnen bij de wortels, bij het verkennen van het eigen levensverhaal en de relaties daarin met hechtingsfiguren. In die verkenning kan de ontwikkeling van persoonlijke IWM op het spoor worden gekomen en daarmee de ontwikkeling en inhoud van de eigen impliciete overtuigingen, alsook eigen vervulde of onvervulde verlangens.¹²⁴ Vervolgens kan worden verkend hoe deze zich mogelijk door het levensverhaal heen op verschillende momenten hebben gemanifesteerd in de eigen ervaring en beschouwing van (de relatie met) anderen, de wereld en God. Inzicht in hoe gehechtheid aan mensen gerelateerd is aan gehechtheid aan God helpt bij het leggen van die verbindingen. Dit doet het door handvatten te geven in de vorm van welke hechtingsstijlen en welke IWM samenhangen met welk soort ervaringen in de relatie met zelf en anderen, waaronder God. Voorbeelden hiervan zijn in de voorgaande paragrafen al aan bod geweest.

Het reflecteren op de eigen levensbeschouwelijke vorming en de ontwikkeling van het eigen ‘ongedachte kennen’ is geen eenvoudige opgave, maar wel van belang voor de geestelijk verzorger. Hij dient zich bewust te zijn van zijn eigen subjectieve positie, van de eigen interne dynamiek, IWM, het eigen hechtingsfilter. Dat filter dat zo belangrijk is voor hoe men in de wereld staat.¹²⁵ Zicht daarop vertelt de geestelijk verzorger veel over zijn eigen, vaak onbewuste, behoeftes, verlangens en strategieën om daar vervulling aan te geven en hoe in het verlengde daarvan zijn religiositeit en spiritualiteit zijn beïnvloed. Kennis te hebben van de eigen expliciete levensbeschouwelijke overtuigingen en de eigen impliciete levensbeschouwelijke overtuigingen en verlangens, is belangrijk omdat de geestelijk verzorger zichzelf meeneemt in het contact met de patiënt. De manier waarop wat de gesprekspartner vertelt, op expliciet en impliciet niveau, binnenkomt, hoe diens gedrag door de geestelijk verzorger wordt ervaren en op welke wijze hij er geneigd zal zijn op te reageren, hangt samen met zijn hechtingsfilter.¹²⁶ Zo lijkt het mogelijk dat de levensbeschouwing, of religiositeit van een patiënt, die expliciet, maar ook impliciet ver van die van de geestelijk

¹²⁴ Kirkpatrick, *Psychology of Religion*, 38-39.

¹²⁵ Hall, ‘Attachment and Spirituality part I’, 24.

¹²⁶ Idem.

verzorger af staat mogelijk (impliciet) weerstand oproept.¹²⁷ Bewustzijn van de eigen subjectieve positie kan ervoor zorgen dat deze weerstand wordt gedetecteerd, kan worden geanalyseerd, het liefst voor er wordt gereageerd. Kennis van het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God komt hierbij van pas in het analyseren waar het hem wringt, tussen het eigen filter en de levensbeschouwing van de ander.

Is de geestelijk verzorger zelf veilig gehecht en wordt diens relatie met God gekenmerkt door de overtuiging, impliciet en expliciet, dat God liefdevol en vergevend is, dan roept een levensbeschouwing van iemand waarin God hem/haar kan straffen met een ernstige ziekte, mogelijk weerstand op.¹²⁸ Deze visie is mogelijk te bevreemdend en wordt afgestoten door eigen impliciete overtuigingen. Is de geestelijk verzorger vermijdend gehecht en wordt zijn eventuele relatie met God gekenmerkt door afstand en weinig ervaring van warmte en affectie, dan zal een spiritualiteit van een gesprekspartner waarin sprake is van een intens ervaren intieme band met een persoonlijke God, waar deze persoon al zijn vertrouwen op vestigt, mogelijk ook een negatieve prikkel geven en weerstand oproepen. Deze beleving en dit gedrag is ook bevreemdend, staat haaks op de eigen ervaring en beschouwing. Dergelijke weerstand kan ook naar voren komen zonder dat de relatie met God een rol speelt in het contact. De gesprekspartner kan de vermijdend gehechte geestelijk verzorger zelf benaderen als hechtingsfiguur, vanuit een gepreoccupeerde hechtingsstijl. De patiënt kan sterk de nabijheid zoeken van de geestelijk verzorger en affectieve bevestiging en erkenning claimen. Dit lijkt voor een geestelijk verzorger met een vermijdende hechtingsstijl mogelijk tot stevige weerstand en zelfs afwijzing te kunnen leiden. Deze weerstand en eventueel daarop geënte afwijzende reacties zullen vaak het vertrouwen en de ervaren veiligheid in de relatie niet ten goede komen. Het is daarom belangrijk om zicht te hebben op het eigen hechtingsfilter, om in het contact te kunnen begrijpen waarom dingen prikkelen zoals ze dat doen en een initiële – voor het contact schadelijke – reactie te kunnen ondervangen.

De ideeën van overdracht en tegenoverdracht zijn hieraan verbonden. Overdracht betreft het feit dat oude relatiepatronen onbewust meekomen in het contact, door onbewuste projectie op de hulpverlener van verwachtingen en

¹²⁷ H. Muthert, *Ruimte voor verlies, Geestelijke verzorging in de psychiatrie* (Tilburg 2012) 47.

¹²⁸ Idem.

kenmerken, behorend aan een ander (eerder) object, een ander hechtingsfiguur.¹²⁹ Dit overlapt goeddeels met de hechtingsstijl en onderliggende IWM die elk persoon in de ontmoeting meebrengt.¹³⁰ De hulpverlener wordt dan bijvoorbeeld van het begin af al onbewust benaderd als onbetrouwbaar, afstandelijk, of allicht controlerend, of invasief. Tegenoverdracht is het fenomeen dat deze projectie geregeld bewaarheid dreigt te worden, door de onbewuste en schijnbaar projectie-bevestigende reactie van de hulpverlener.¹³¹ Zoals de vermijdend gehechte geestelijk verzorger die afwijzend reageert op de sterke wens tot nabijheid en toenadering van de gepreoccupeerd gehechte patiënt. Een reactie die in lijn is met de mogelijk al aanwezige onzekerheid bij de patiënt over de eigen waarde en over de betrouwbare beschikbaarheid van de ander.¹³²

Zicht op de eigen subjectieve positie, reflectief zijn met betrekking tot de eigen levensbeschouwing en hoe deze tot stand is gekomen, is van belang voor het de ander evenwichtig tegemoet kunnen treden. Het is van belang voor het kunnen ondervangen van eventuele weerstand, op een impliciet niveau. Zo draagt het bij aan een meer veilige ontmoeting tussen geestelijk verzorger en patiënt. Het geeft de geestelijk verzorger meer grip op zichzelf als instrument in het contact. Inzicht in de relatie tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God, kan hier een bijdrage aan leveren, door zoals besproken behulpzaam te zijn in de verkenning van de eigen levensbeschouwing en levensbeschouwelijke biografie.

4.5 Grenzen en beperkingen van het onderzoek

De hier gepresenteerde studie betreft een beknopt verkennend kwalitatief onderzoek. Met dit onderzoek is er een indicatie gegeven van de mogelijke waarde van inzicht in het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God, voor de praktijk van geestelijke verzorging in de zorg. Dit is gebeurd door een beeld te schetsen van de relevantie van deze kennis voor verscheidene aspecten van die praktijk, alsook op welke concrete wijze deze daarvoor van waarde zou kunnen zijn. Daarbij moet worden opgemerkt dat het onderzoek zich slechts op één zorgcontext heeft gericht, hoewel andere ook zijdelings aan bod zijn gekomen. De indicatie lijkt ook zeker geldigheid te bezitten voor geestelijk

¹²⁹ Dijkstra, *Gespreksvoering bij geestelijke verzorging*, 136-137.

¹³⁰ Holmes, *Attachment Theory*, 204.

¹³¹ Dijkstra, *Gespreksvoering bij geestelijke verzorging*, 138-139.

¹³² Hall, 'Attachment and Spirituality part I', 24-25.

verzorgers in andere zorgcontexten, maar alle informanten waren afkomstig uit de ziekenhuiszorg. Er kan op basis van dit beknopte verkennende kwalitatieve onderzoek geen brede algemene conclusie worden getrokken. De gebruikte onderzoeksgroep, bestaande uit vijf geestelijk verzorgers, kan niet als representatief gelden voor alle geestelijk verzorgers werkzaam in de zorg in Nederland. Ze kan zelfs niet gelden als representatief voor de geestelijk verzorgers werkzaam in de ziekenhuiszorg. Voor de subcategorie van geestelijk verzorgers werkzaam in ziekenhuizen in Friesland is zij al in veel grotere mate representatief. Er missen echter bepaalde kleuren geestelijk verzorgers in het palet, waardoor van een evenwichtige representatie daarbinnen ook niet kan worden gesproken. Het ontbreken van een informant vanuit de humanistische hoek is überhaupt een beperking ten aanzien van de validiteit van de gegeven indicatie. Het ontbreken van deze data betekent dat onduidelijk blijft in hoeverre bij en voor humanistisch raadsleden, deze kennis relevant en van waarde is. Het doel van dit onderzoek was echter ook niet om representatief te zijn en algemeen geldende conclusies te trekken.

De verkennende doelstellingen van het onderzoek zijn gehaald, maar geenszins in mogelijke volledigheid. Er heeft een korte theoretische verkenning plaatsgevonden, aan de hand van de beroepsstandaard en aanvullende literatuur, aangaande de relevantie en waarde van inzicht in de samenhang tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God, voor de praktijk van de geestelijk verzorger in de zorg. Er is inzicht verschaft in of deze relevantie door geestelijk verzorgers werkzaam in de zorgpraktijk ook wordt herkend en erkend. Hierbij heeft het onderzoek zich echter beperkt tot één specifieke werkcontext in de zorg, namelijk die van het ziekenhuis. Aan het eind van deze studie is ook meer duidelijk en concreet geworden *hoe* inzicht in de samenhang tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God, van waarde kan zijn voor (onderdelen van) de praktijk van geestelijke verzorging in de zorg.

Op basis van het huidige onderzoek kan een bescheiden aanbeveling worden gedaan. De aanbeveling aan geestelijk verzorgers in de zorg zich te scholen in kennis ten aanzien van het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God, en de relatie tussen hechting en spiritualiteit in het algemeen. In het verlengde daarvan de aanbeveling deze kennis te integreren in de opleiding van geestelijk verzorgers. Deze kennis lijkt op basis van de huidige

studie een instrument te bieden dat behulpzaam is in het ‘verstaan’ en actief begeleiden van een mogelijke gesprekspartner, waar het zijn of haar relatie met God aangaat, alsook intermenselijke hechtingsrelaties, algemene hechtingsstijl en daarmee verbonden coping strategieën. Het biedt bovendien inzichten die van waarde kunnen zijn in reflectie op en de bewustwording van de dynamiek en ontwikkeling van de eigen religiositeit en spiritualiteit. Het kan kortom helpen de geestelijk verzorger zelf, als instrument, te scherpen en in het bijzonder zijn hermeneutisch en therapeutisch vermogen vergroten.

4.6 Vervolgonderzoek

Naar aanleiding van deze studie zijn er enkele suggesties te doen voor vervolgonderzoek. Er zijn redenen om te menen dat het hebben van kennis ten aanzien van de relatie tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God, mogelijk in andere zorgcontexten van meer waarde zou zijn, dan die waar in dit onderzoek de focus op lag. De veronderstelling daarbij is dat in de genoemde contexten; identiteitsgebonden GGZ en ouderenzorg, de populatie kenmerken bezit die deze kennis relevanter en bruikbaar maken, bovendien dat het gemiddelde contact langduriger is, wat ruimte biedt voor andersoortige interventies en begeleiding. Het zou interessant zijn om te achterhalen in hoeverre deze veronderstellingen juist zijn. Het zou tevens interessant zijn om te bestuderen of geestelijk verzorgers in die contexten bekend zijn met deze kennis, of zij deze relevant achten en hoe ze hiermee (kunnen/willen) werken. Een laatste suggestie voor vervolgonderzoek bevindt zich buiten de sfeer van de zorg. Binnen een bredere maatschappelijke context zou inzicht in de relatie tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God volgens een informant momenteel ook zeer relevant kunnen zijn, dit in het onderzoek naar radicalisering. Hoe kan deze kennis allicht behulpzaam zijn in het beantwoorden van de vraag: waarom radicaliseert de een wel en de ander niet?

Literatuurlijst

Beroepsstandaard geestelijk verzorger (2015).

Baarda, B., *Dit is onderzoek! Handleiding voor kwantitatief en kwalitatief onderzoek* (Houten 2014).

Belavich, T. G. en Pargament, K. I., 'The Role of Attachment in Predicting Spiritual Coping With a Loved One in Surgery', *Journal of Adult Development* 9 (2002) 13-29.

Bjorck, J. P. en Thurman, J. W., 'Negative Life Events, Patterns of Positive and Negative Religious Coping', *Journal for the Scientific Study of Religion* 46 (2007) 159-167.

Boer, de, B., 'Geestelijke verzorging in de geestelijke gezondheidszorg – een stand van zaken', in J. Doolaard red., *Nieuw handboek geestelijke verzorging* (Kampen 2006) 271-276.

Bretherton, I., 'Attachment Theory: Retrospect and Prospect', *Monographs of the Society for Research in Child Development* 50 (1985) 3-35.

Brouwer, J. 'Levensbeschouwelijke diagnostiek als instrument voor wetenschappelijk onderzoek', in J. Doolaard red., *Nieuw handboek geestelijke verzorging* (Kampen 2006) 773-797.

Buelow, S. A., Lyddon, W. J. en Johnson, J. T., 'Client attachment and coping resources', *Counselling Psychology Quarterly* 15 (2002) 145-152.

Byrd, K. R. en Boe, A., 'The correspondence between attachment dimensions and prayer in college students,' *The International Journal for the Psychology of Religion* 11 (2001) 9-24.

Cicirelli, V., 'God as the Ultimate attachment figure for older adults', *Attachment & Human Development* 6 (2004) 371-388.

Cooper, L. B., Bruce, A. J., Harman, M. J. en Boccaccini, M. T., 'Differentiated Styles of Attachment to God and varying Religious Coping Efforts', *Journal of Psychology and Theology* 37 (2009) 134-141.

Dijkstra, J., *Gespreksvoering bij geestelijke verzorging, Een methodische ondersteuning om betekenisvolle gesprekken te voeren* (Haarlem 2007) 40-41.

Emans, B., *Interviewen, Theorie, techniek en training* (4^e druk, Houten 2002).

Friese, S., *Qualitative Data Analysis with ATLAS.ti* (2^e editie, Londen 2014).

Gall, T.L., en Guirguis-Younger, M., 'Religious and spiritual coping: current theory and research', in K.I. Pargament red., *APA Handbook of Psychology, Religion and Spirituality: Vol. 1* (Washington 2013), 349-364.

Granqvist, P., 'Religie als gehechtheid: de Godin Award lezing', *Psyche & Geloof* 4 (2011) 202-215.

Granqvist, P., 'Attachment, Emotion, and Religion', in M. Fuller red., *Issues in Science and Religion: Do Emotions Shape the World?* (2016) 9-26. (E-book)

Griffin, D. en Bartholomew, K., 'Models of the Self and Other: Fundamental Dimensions Underlying Measures of Adult Attachment', *Journal of Personality and Social Psychology* 67(1994) 430-445.

Hall, T. W., 'Psychoanalysis, Attachment, and Spirituality Part I: The Emergence of Two Relational Traditions', *Journal of Psychology and Theology* 35 (2007) 14-28.

Holmes, J., *John Bowlby an Attachment Theory* (2^e druk, New York 2010).

Howard, M. S. en Medway, F. J., 'Adolescents' Attachment and Coping With Stress', *Psychology in the Schools* 4 (2004) 391-402.

Kirkpatrick, L. A., *Attachment, Evolution, and the Psychology of Religion* (New York 2005).

Kirkpatrick, L. A., 'God as a Substitute Attachment Figure: A Longitudinal Study of Adult Attachment Style and Religious Change in College Students', *Personality and Social Psychology Bulletin* 24 (1998) 961-973.

Kirkpatrick, L.A. en Shaver, P.R., 'Attachment theory and religion: Childhood attachments, religious beliefs, and conversion', *Journal for the Scientific Study of Religion* 29 (1990) 315-334.

Lewis, C. S., *A Grief observed* (London 1963).

Meulink, H. F., 'Contextuele begeleiding', in J. Doolaard red., *Nieuw handboek geestelijke verzorging* (Kampen 2009) 388-400.

Molenaar, B. & Top, M., 'De VGVZ: een diagnose.....', in: *Tijdschrift geestelijke verzorging* 30 (2004) 39-47.

Muthert, H., *Ruimte voor verlies, Geestelijke verzorging in de psychiatrie* (Tilburg 2012).

Reinert, D.F., Edwards, C.E. en Hendrix, R.R., 'Attachment Theory and Religiosity: A Summary of Empirical Research with Implications for Counseling Christian Clients', *Counseling and Values* 53 (2009) 112-125.

Schmeets, H., *Bevolkingstrends 2014, De religieuze kaart van Nederland, 2010-2013* (Den Haag 2014).

Schottenbauer, M. A., Klimes-Dougan, B., Rodriguez, B. F., Arnkoff, D. B., Glass, C. R. en Holland LaSalle, V., 'Attachment and affective resolution

following a stressful event: General and religious coping as possible mediators', *Mental Health, Religion & Culture* 9 (2006) 448-471.

Shaver, P. R. en Mikulincer, M., 'Attachment-related psychodynamics', *Attachment & Human Development* 4 (2002) 133-161.

Stulp, H., 'Is er een relatie tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God?', *Psyche & Geloof* 4 (2011) 187-201.

Websites

<https://www.zorgvisie.nl/financien/nieuws/2016/1/daling-ligduur-ziekenhuizen-stagneert/>, 13 augustus 2016.

<http://www.godgeleerdheid.vu.nl/nl/nieuws-en-agenda/nieuwsarchief/2015/jan-mrt/150116-veel-nederlanders-geloven-nog-alleen-niet-in-god.aspx>, 9 augustus 2016.

Bijlagen

Inhoud

Bijlage 1-3: Correspondentie rond deelname onderzoek

Bijlage 4: Korte uiteenzetting hechtingstheorie Bowlby

Bijlage 5: Interviewvragen ter voorbereiding

Bijlage 6: Interviewschema

Bijlage 1: initiële oproep voor onderzoek

Geachte heer/mevrouw

Mijn naam is Taeke Hoekstra en ik ben momenteel in dienst als (aankomend) geestelijk verzorger in het MCL, te Leeuwarden. Uw contactgegevens heb ik via collega verkregen. In het kader van mijn masteropleiding Geestelijke Verzorging aan de RuG schrijf ik een thesis. Ik wil u via deze oproep vragen deel te nemen aan het daarbij behorende kwalitatieve onderzoek, als informant.

Het onderwerp van mijn onderzoek is de samenhang tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God. Mijn vraag is daarbij welke waarde inzicht in dit verband heeft voor de praktijk van geestelijke verzorging in de zorg. In dit kader zou ik u graag een interview afnemen. Voor deelname aan het onderzoek is bekendheid met het onderwerp geen voorwaarde. Iedere deelnemer aan de interviews zal namelijk ter voorbereiding gevraagd worden een artikel te bestuderen, over het onderwerp. De tijd gemoeid met voorbereiding voor het interview is te schatten op +/- 90 minuten. De verwachting is verder dat het interview zelf max. 45 minuten van uw tijd in beslag zal nemen. De wens is de interviews voor 28 mei te hebben afgenomen.

Ik hoop u hiermee in aanzet voldoende te hebben geïnformeerd. Graag ontvang ik van u reactie, ook als u niet aan het onderzoek wilt, of kan deelnemen. Mocht u willen deelnemen, dan zou ik u willen vragen alvast een tweetal momenten aan te geven, waarop het interview wat u betreft zou kunnen plaatsvinden. Mocht u aanvullende vragen hebben dan beantwoord ik deze graag. Met toezegging tot deelname verplicht u zich tot niets. U bent vrij op elk moment uw deelname te beëindigen.

Alvast hartelijke dank voor uw tijd en aandacht.

Vriendelijke groeten,

Taeke Hoekstra

(aankomend) Geestelijk verzorger MCL

Bijlage 2: mail ter herinnering

Geachte heer/mevrouw

Afgelopen 29 april heb ik u onderstaand verzoek gestuurd. Ik heb hierop van u nog geen reactie ontvangen, vandaar deze mail ter herinnering.

Mijn naam is Taeke Hoekstra en ik ben momenteel in dienst als (aankomend) geestelijk verzorger in het MCL, te Leeuwarden. Uw contactgegevens heb ik via collega verkregen. In het kader van mijn masteropleiding Geestelijke Verzorging aan de RuG schrijf ik een thesis. Via deze oproep wil ik u vragen deel te nemen aan het daarbij behorende kwalitatieve onderzoek, als informant.

Het onderwerp van mijn onderzoek is de samenhang tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God. Mijn vraag is daarbij welke waarde inzicht in dit verband heeft voor de praktijk van geestelijke verzorging in de zorg. In dit kader zou ik u graag een interview afnemen. Voor deelname aan het onderzoek is bekendheid met het onderwerp geen voorwaarde. Iedere deelnemer aan de interviews zal namelijk ter voorbereiding gevraagd worden, een artikel te bestuderen over het onderwerp. De tijd gemoeid met voorbereiding voor het interview is te schatten op +/- 90 minuten. De verwachting is verder dat het interview zelf max. 45 minuten van uw tijd in beslag zal nemen. De wens is de interviews voor 4 juni te hebben afgenomen.

Ik hoop u hiermee in aanzet voldoende te hebben geïnformeerd. Graag ontvang ik van u reactie, ook als u niet aan het onderzoek wilt, of kan deelnemen. Mocht u willen deelnemen, dan zou ik u willen vragen alvast een tweetal momenten aan te geven, waarop het interview wat u betreft zou kunnen plaatsvinden. Mocht u aanvullende vragen hebben dan beantwoord ik deze graag. Met toezegging tot deelname verplicht u zich tot niets. U bent vrij op elk moment uw deelname te beëindigen.

Alvast hartelijke dank voor uw tijd en aandacht.

Vriendelijke groeten,

Taeke Hoekstra

(aankomend) Geestelijk verzorger MCL

Bijlage 3: mail met aanvullende informatie voor de informanten

Beste,

Bij deze doe ik je de documenten ter voorbereiding van het interview toekomen.

- Het eerste document bevat het artikel dat je wordt gevraagd te bestuderen, op de paragraaf '*gehechtheidstheorie en objectrelatietheorieën*' na. Je bent uiteraard vrij om deze paragraaf ook te lezen, maar het is niet nodig.

- Het tweede document bevat enkele vragen, die ook in het interview zullen terugkomen. De bedoeling is om je alvast de mogelijkheid te geven eens over die vragen na te denken.

- Het derde document bevat een beknopte omschrijving van en introductie in de hechtingstheorie van Bowlby. Ben je niet bekend (meer) met de hechtingstheorie, dan is het goed dit document kort door te nemen. Advies is dit dan te doen voor het lezen van het artikel.

Tijdens het afnemen van de interviews wil ik graag een geluidsopname maken, om de interviewresultaten zo goed en zorgvuldig mogelijk te kunnen verwerken. De opname is anoniem en wordt enkel gebruikt voor dit onderzoek. Van de opname maak ik een transcriptie, deze stuur ik je ter goedkeuring op. Mocht je nog op- en aanmerkingen hebben op de transcriptie, dan zullen die daarin meegenomen worden.

Je behoudt verder uiteraard het recht om op elk moment in het onderzoek je deelname te beëindigen.

Mocht je nog vragen hebben dan hoor ik het graag.

Vriendelijke groeten,

Taeke Hoekstra

Korte introductie in de hechtingstheorie van Bowlby

Begin jaren vijftig startte Bowlby met het formuleren van zijn hechtingstheorie.¹³³ Bowlby postuleerde het bestaan van een hechtingssysteem, een geëvolueerd gedragssysteem in mensen en (andere) primaten, dat tot functie heeft de nabijheid van kinderen tot hechtingsfiguren; primaire zorgdragers te reguleren. Dit met het doel het nageslacht de beste kansen te geven om te overleven in een omgeving vol gevaren. Het 'homeostatische' hechtingssysteem monitort de afstand, dan wel nabijheid van de primaire zorgdrager en zet dit af tegen het gewenste niveau van nabijheid, welke wordt bepaald door externe en interne factoren. Het stelt als het ware constant de vraag: is mijn hechtingsfiguur dichtbij en beschikbaar genoeg voor mij om me als veilig te ervaren. Een hoger niveau van nabijheid is gewenst wanneer er dreiging uit de omgeving wordt ervaren, of het individu zich door interne factoren als ziekte, als extra kwetsbaar ervaart. Is er echter geen sprake van dreiging en voelt het individu zich fit en zeker, dan zal het niveau van (minimaal) gewenste nabijheid lager zijn.¹³⁴

Op het moment dat er sprake is van een situatie waarin het kind zich bedreigd voelt wordt het hechtingssysteem geactiveerd en zal het kind zogenaamd hechtingsgedrag vertonen. Dat wil zeggen gedrag met als doel het niveau van nabijheid te bewerkstelligen, dat nodig is om het gevoel van veiligheid te herstellen.¹³⁵ Dit hechtingssysteem blijft volgens Bowlby het hele menselijke leven lang werkzaam, het vertoonde hechtingsgedrag; de wijze waarop het gevoel van veiligheid wordt hersteld, ontwikkelt zich echter. Zo zoeken jonge kinderen nog vaak fysiek contact met hun hechtingsfiguur, eenmaal ouder en groter is visueel contact of het stemgeluid van vader of moeder echter vaak afdoende.¹³⁶ In volwassenheid is in veel gevallen misschien een telefoontje of app-bericht al voldoende. Al deze gedragingen dienen ertoe te bevestigen en anders bewerkstelligen dat het hechtingsfiguur voldoende beschikbaar en nabij is, in relatie tot de ervaren dreiging. Verbonden met dit systeem van hechting is dat van exploratie. De hechtingsfiguur zorgt door zijn nabijheid en beschikbaarheid voor een veilige haven, in het geval van gevaar, maar ook voor een veilige uitvalsbasis. Zolang er geen sprake is van bedreiging zorgt de nabijheid van de hechtingfiguur ervoor dat het kind in vertrouwen zijn omgeving durft te exploreren.¹³⁷

Niet elke hechtingsrelatie is echter eender, noch het vertoonde hechtingsgedrag. Bowlby maakte al het onderscheid tussen veilig en onveilig gehechte kinderen.¹³⁸ Onderzoek van Mary Ainsworth, tijd- en bondgenoot van Bowlby, bracht verdere differentiatie. Met behulp van de zogeheten 'Strange Situation' onderscheidde Ainsworth drie kenmerkende stijlen van hechting: de veilige, de onveilig vermijdende en onveilig angstige/gepreoccupeerde stijl. In het geval van veilige hechting reageert het kind met normale stress op separatie van de moeder en eveneens met gepaste boosheid en affectie op haar terugkomst. Na

¹³³ Jeremy Holmes, *John Bowlby an Attachment Theory* (2^e druk, New York 2010) 16.

¹³⁴ Lee, A. Kirkpatrick, *Attachment, Evolution, and the Psychology of Religion* (New York 2005) 28-30.

¹³⁵ Idem.

¹³⁶ Kirkpatrick, *Psychology of Religion*, 29.

¹³⁷ Ibidem, 30-31.

¹³⁸ Holmes, *Attachment Theory*, 62-64.

nabijheid en veiligheid te hebben hersteld gaan veilig gehechte kinderen weer vrolijk spelen. De onveilig vermijdend gehechte kinderen reageren niet of nauwelijks openlijk op de scheiding met hun moeder, noch op haar terugkomst. Ze blijven spelen, maar niet geanimeerd en met een half oog op de moeder. Onveilig angstig gehechte kinderen vertonen veel stress bij vertrek van hun moeder. Bij terugkomst verwelkomen ze haar vooral met boosheid en ambivalent gedrag: fysieke nabijheid zoekend, maar tegelijkertijd affectie afwijzend. Ze zijn niet eenvoudig gerust te stellen en komen aan spelen nauwelijks meer toe, ze blijven hangen aan hun moeder. Een latere toevoeging aan deze drie stijlen van hechting is de onveilige gedesorganiseerde hechtingsstijl. Deze wordt gekenmerkt door verward en verwarrend gedrag van het kind, zoals bevriezen, schijnbare dissociatie, of het zichzelf oprollen in een bal, bij hereniging met de ouder.¹³⁹

Het ontstaan van de verschillende individuele hechtingsstijlen en onderliggende IWM(interne werkmodellen), lijkt te herleiden op de kwaliteiten van het hechtingsfiguur en patronen in de vroege interactie tussen kind en hechtingsfiguur.¹⁴⁰ Interne werkmodellen zijn de cognitieve en affectieve schema's die worden verondersteld onder hechtingsrelaties te liggen. Deze schema's ontwikkelen zich aan de hand van interactiepatronen, het sterkst door die met onze eerste hechtingsfiguren.¹⁴¹ Veilig gehechte individuen hebben ervaren dat hun hechtingsfiguur beschikbaar was wanneer nodig en consequent adequaat reageerde op hun behoefte aan nabijheid. Zij zoeken en vinden bij stress de benodigde bevestiging en veiligheid en treden de omgeving vervolgens weer met vertrouwen tegemoet. Vermijdend gehechte individuen hebben de omgekeerde ervaring opgedaan, zij hebben ervaren dat hun hechtingsfiguur niet beschikbaar was wanneer nodig en dat pogingen tot toenadering in de regel stuiten op afwijzing. Ondanks ervaren stress zoeken ze niet langer de veiligheid en bevestiging bij hun hechtingsfiguur, daar deze hen waarschijnlijk zal afwijzen. Zij die angstig gehecht zijn hebben ambivalente ervaringen opgedaan. Hun hechtingsfiguur was inconsistent beschikbaar en onvoorspelbaar in reacties op de wens aan nabijheid, wisselend tussen opdringerig en niet-responsief. Kinderen die angstig gehecht zijn vertonen daardoor vaak 'hangerig' gedrag en durven minder goed te exploreren. Het is immers maar de vraag of de hechtingsfiguur in geval van nood beschikbaar zal zijn.¹⁴² Voor kinderen die gedesorganiseerd gehecht zijn is het hechtingsfiguur de aangewezen bron voor veiligheid, bescherming en bevestiging en tegelijkertijd de bron van dreiging en angst. Zij worden intern verscheurd tussen wegrennen en vasthouden, wat leidt tot verward en verwarrend gedrag.¹⁴³

Het is via de IWM dat de patronen van hechting mee worden genomen de volwassenheid in en uiteindelijk ook worden overgedragen naar de volgende generatie. Hechtingsrelaties en het hechtingssysteem zijn namelijk niet alleen actief en actueel in onze vroege jaren, maar ons hele leven lang.¹⁴⁴ We blijven echter niet dat hele leven aan dezelfde personen, op dezelfde wijze gehecht. Tijdens de adolescentie verdwijnt de hechtingsrelatie met de ouders meer naar de achtergrond. In de volwassenheid vervangt de romantische relatie met een partner

¹³⁹ Holmes, *Attachment Theory*, 64-65, 86-87.

¹⁴⁰ Ibidem, 89-92.

¹⁴¹ Ibidem, 63.

¹⁴² Holmes, *Attachment Theory*, 89-92.

¹⁴³ Ibidem, 64-65, 106.

¹⁴⁴ Kirkpatrick, *Psychology of Religion*, 39, 111, 138.

de ouderlijke hechtingsrelatie.¹⁴⁵ Onderzoek wijst erop dat de hechtingsstijl die op is gedaan in de vroege jaren sterk doorwerkt in de nieuwe hechtingen die het individu aangaat.¹⁴⁶ De reden lijkt de werking en hiërarchische organisatie van IWM schema's. Deze is zo dat nieuwe ervaringen en informatie eerder zo zullen worden geïnterpreteerd dat ze passen binnen bestaande kaders en patronen, dan dat zij direct zorgen voor verandering in IWM. Verandering van een onveilige naar veilige(-re) hechtingsstijl is daardoor een langdurig en vaak moeizaam proces, dat veel van de betrokkenen vraagt.¹⁴⁷

¹⁴⁵ Holmes, *Attachment Theory*, 66.

¹⁴⁶ Kirkpatrick, *Psychology of Religion*, 39, 111, 138.

¹⁴⁷ Holmes, *Attachment Theory*, 109-110.

Instructie interviews – De waarde van inzicht in samenhang gehechtheid en religie voor de praktijk van GV in zorg

Bedankt voor uw bereidheid als informant deel uit te maken van deze studie. Ter voorbereiding van het interview dat u zult gaan afgeven is u gevraagd het artikel van Henk Stulp ‘*Is er een relatie tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God?*’, te lezen. Aan de hand van het artikel wordt u nu vervolgens gevraagd aandacht te schenken aan de volgende vragen, die op vergelijkbare wijze in het interview zullen terugkomen.

1. Kan volgens u inzicht in het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God van toegevoegde waarde zijn binnen competenties van de geestelijk verzorger in de zorg?
(**Indien ja**) Aan welke competenties kan zij positief bijdragen?
(**Indien ja**) Kunt u deze competenties beknopt beschrijven?
(**Indien ja**) Hoe kan inzicht in dit verband aan die competenties bijdragen?
(**Indien nee**) Wat maakt dat deze kennis niet kan bijdragen aan de competenties van een geestelijk verzorger in de zorg?
 2. Wat voor doel(-en) heeft de geestelijke verzorging binnen het patiëntcontact?
 3. Kan volgens u kennis over het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God bijdragen aan het bevorderen van deze doelen?
(**Indien ja**) Hoe kan zij dat?
(**Indien nee**) Wat maakt dat deze kennis niet kan bijdragen aan het bevorderen van deze doelen?
 4. Kan volgens u kennis, over het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God, van toegevoegde waarde zijn voor hoe je als geestelijk verzorger het contact met de patiënt invult?
(**Indien ja**) Hoe kan deze dat zijn?
(**Indien nee**) Wat maakt dat deze kennis daar niet voor van waarde kan zijn?
 5. Zijn er volgens u nog andere manieren waarop inzicht in het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God van toegevoegde waarde kan zijn binnen de praktijk van de geestelijk verzorger in de zorg?
-

Bijlage 6: Interviewschema

Interviewschema

Introductie

- **Achtergrondinformatie**
Het doel van dit interview is om met behulp van u als informant iets te kunnen gaan zeggen over de waarde van inzicht in het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God, voor de praktijk van de geestelijke verzorging in de zorg. Het interview is onderdeel van een kwalitatief onderzoek dat ik als masterstudent Geestelijke Verzorging aan de RuG uitvoer. U bent gevraagd om deel te nemen aan dit onderzoek omdat u een geestelijk verzorger werkzaam in de zorg bent. Er zal gebruik worden gemaakt van een geluidsopname, vanwege de voordelen die dit meebrengt in het zorgvuldig verwerken van de interviewresultaten uit de open vragen van het interview.

- **Opbrengsten**
De interviewresultaten zullen hun neerslag en verwerking vinden in mijn masterscriptie. Mocht u meer van het onderzoek willen vernemen dan kan ik u te zijner tijd het eindproduct doen toekomen.

- **‘Kosten’**
De verwachting is dat het interview max. een uur van uw tijd zal nemen. De informatie die u verstrekt wordt anoniem bewaard en gebruikt, uw naam zal niet op de geluidsopname, noch in de schriftelijke transcriptie, noch in het eindproduct worden gebruikt. U ontvangt tevens het transcript van het interview, zodra deze klaar is. U krijgt dan enkele dagen om op het transcript te reageren, in geval er dingen in terecht zijn gekomen waar u het achteraf toch niet mee eens bent. Uw reactie zal mee worden genomen in het transcript.

- **Taken**
Het interview bestaat uit twee delen. In het eerste deel zal de focus liggen op verkennen van de aanwezigheid van het element ‘een relatie met God’ in het contact van de geestelijk verzorger met de patiënt. Voor het tweede deel heeft u zich voor kunnen bereiden, doormiddel van artikel en instructies. Dit deel richt zich op het verkennen van de mogelijke waarde van inzicht in het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God, voor de praktijk van de geestelijke verzorging. Van u wordt niet meer verwacht dan zo helder en volledig mogelijk te antwoorden. Waar ik nodig acht zal ik vragen stellen ter verheldering of verdieping. Verder zal ik, ondanks de opname, antwoorden noteren, om voor mezelf het overzicht te bewaren. Als er bij u zelf tijdens het interview vragen opkomen, dan wil ik u vragen die te onthouden. Na het interview zal er mogelijkheid zijn om op deze vragen in te gaan, dit om te voorkomen dat het interview zelf onoverzichtelijk wordt.

- Rechten
Op elk moment tijdens het interview kan u aangeven het interview te willen stoppen, of de opname onderbreken. Ook na het interview behoudt u het recht deelname aan het onderzoek op te zeggen, of toestemming voor het gebruik van de opname in te trekken.
- Afrondend
Dat was wat mijn introductie, was ik duidelijk, of heeft u nog vragen?

Start opname

6. **Wat voor opleiding(-en) heeft u gehad voorafgaand aan uw werk als geestelijk verzorger?**
 7. **Hoelang bent u als geestelijk verzorger in het ziekenhuis werkzaam?**
 8. **Komt in het contact met de patiënt diens relatie met God wel eens aan bod? (A)**
(**Indien ja**) Als u een schatting zou moeten maken, in hoeveel procent van de contacten is dit dan het geval? (A)
(**Indien ja**) Zou u kunnen omschrijven op wat voor wijze deze relatie met God van de patiënt dan meestal naar voren komt? (A)
 9. **Beschouwt u zichzelf als hebbende een persoonlijke relatie met God? (A)**
(**Indien ja**) Komt de eigen relatie met God in het contact met patiënten wel eens aan bod? (A)
(**Indien ja**) In hoeveel procent van de contacten is dit het geval? (A)
(**Indien ja**) Welke rol speelt uw relatie met God dan in het contact? (A)
-
10. **Wat vond u van het artikel?**
 11. **Was u bekend met het onderzoek en de theorie in het artikel?**
 12. **Kan volgens u inzicht in het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God van toegevoegde waarde zijn binnen competenties van de geestelijk verzorger? (B)**
(**Indien ja**) Aan welke competenties kan zij positief bijdragen? (C)
(**Indien ja**) Kunt u deze competenties beknopt beschrijven? (C)
(**Indien ja**) Hoe kan inzicht in dit verband aan die competenties bijdragen? (C)
(**Indien nee**) Wat maakt dat deze kennis niet kan bijdragen aan de competenties van de geestelijk verzorger? (D)
 13. **Wat voor doel(-en) heeft de geestelijke verzorging binnen het patiëntcontact?**
 14. **Kan volgens u kennis over het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God bijdragen aan het bevorderen van deze doel(-en)? (B)**
(**Indien ja**) Hoe kan deze bijdragen aan het bevorderen van deze doelen? (C)
(**Indien nee**) Wat maakt dat deze kennis niet kan bijdragen aan het bevorderen van deze doelen? (D)

15. Kan volgens u kennis, over het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God, van toegevoegde waarde zijn voor hoe je als geestelijk verzorger het contact met de patiënt aangaat en invult? (B)
(**Indien ja**) Hoe kan deze dat zijn? (C)
(**Indien nee**) Wat maakt dat deze kennis daar niet voor van waarde kan zijn? (D)
16. Zijn er volgens u nog andere manieren waarop inzichten in het verband tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God van toegevoegde waarde kan zijn binnen de praktijk van de geestelijk verzorger in de zorg? (B)
(**Indien ja**) Welke? (C)
-

Afronding interview

Korte evaluatie ervaring van interview

Ruimte voor overige vragen interviewee